

HEJZA

Eda Zari

**ZËRI IM ËSHTË
MARRËVESHJA IME
ME JETËN**

Përmbajtja

Nga Avni HALIMI

VETËPROMOVIMI SI ANTIKULTURË 3

Neviana SHEHI / Itali

KULTURA, TËRËSIA E VETME QË NUK NJEH KUFIJ 5

Vangjel KOÇA

PËRPJEKJA JONË 7

Ali ALIU

SI U PRIT ROMANI "LUMI I VDEKUR" NË KOSOVËN
E VITIT 1970/71 8

Avni HALIMI

ZËRI IM ËSHTË MARRËVESHJA IME ME JETËN 11

Nga Mërgim BEKTESHI

NGA MURANA TE GURI I NJËJTË ..22

Hysen MATOSHI

SHQIPTARËT NË VEPRËN LETRARE TË IVO ANDRIQIT 24

Catherine ANDRIEU

ÇFARË SHKRUAJ KUR SHKRUAJ PËR TË TJERËT 27

Xhahid BUSHATI

RUDIANI I "ERRËT" 31

Agron TUFA

SUBJEKTI X_1977_SH 36

Luan RAMA

EDGAR DEGAS DHE ALFABETI I TRUPIT 40

VETËPROMOVIMI SI ANTIKULTURË

Kultura, në kuptimin e saj më të thellë, është kujdesi për bashkësinë. Është ndërtim simbolik mbi baza të përbashkëta, është ndarje e përvojave, rrëfimeve, kujtesës. Kurse vetëpromovimi nuk ndan, ai përvetëson. Nuk kujton, por harxhon. Dhe mbi të gjitha, nuk dëgjon, sepse ka gjithmonë diçka për të thënë për veten

Nga Avni HALIMI

Në kulturën bashkëkohore, vëmendja nuk kërkohet më për idetë, për vlerat apo për ndikimin real në komunitet, por për veten si imazh. Të qenët “i ndryshëm”, “i pazëvendësueshëm”, “i ndritshëm në vetmi”, është bërë jo vetëm formë prezantimi, por kriter legjitimimi në skenën sociale. Kulti i vetvetes, i ndërtuar përmes rrjeteve sociale, përmes narrativës së suksesit individual dhe përmes gjuhës së vetëpërkëdheljes, është shndërruar në një sistem të plotë antikulture, sepse në thelb, ai refuzon dimensionin shoqëror të kulturës.

Ndryshe nga individualiteti si akt i brendshëm formimi dhe reflektimi, vetëpromovimi është një proces i jashtëm, që synon jo njohjen e vetvetes, por shfaqjen e saj si produkt për t’u konsumuar. Ai nuk kërkon kuptim, por pëlqim; nuk ndërton marrëdhënie, por ndjekës; nuk përfton identitet, por e monton atë. Në këtë kuptim, vetëpromovimi nuk është shprehje e lirisë krijuese, por formatim në funksion të dukjes.

Pra, individi e shikon veten jo më përmes pasqyrës së ndërgjegjes, por përmes ekranit të tjetrit. Çdo gjest, fjalë apo vepër filtrohet nga nevoja për “pëlqim”, për t’u njohur, për t’u vlerësuar sipas standardeve të dukjes. Autenticiteti zëvendësohet nga koherenca vizuale, dhe e vërteta nga perceptimi. Ashtu siç do të thoshte sociologu francez, Zhan Bodrijar, njeriu bashkëkohor nuk jeton më në realitet, por në “simulakra”, në kopje pa origjinal.

Vetëpromovimi, në këtë kuptim, bëhet një rit i përditshëm i afirmimit të boshllëkut. Njeriu formaton veten si markë: stilon “mendimet”, selekton ndjesitë, e madje edhe moralin, për ta bërë të konsumueshëm. Arti i të jetuarit zëvendësohet nga marketingu i vetes. Çdo shfaqje në publik,

qoftë status, intervistë, “recension” apo fotografi, bëhet një mënyrë për të administruar praninë, jo për të ndarë përmbajtje.

Natyrisht, kjo dukje e pafund do ta humb thelbin etik të qenies: kur gjithçka bëhet imazh, asgjë nuk mbetet për t’u jetuar. Vetëpromovimi si formatim prodhon një identitet që varet nga vështirimi i tjetrit, një ekzistencë e përkufizuar nga reflektimi, jo nga rrënjët. Dhe kështu, individi nuk mësohet më të pyetet “kush jam?”, por “si dukem?”, “a di të shkruaj”, por “sa shumë kam shkruar”.

Dhe, a mund të ketë thellësi në një kulturë që e ka zhvendosur vëmendjen nga përmbajtja te forma, nga qenia te dukja? Kjo formë e ekzistencës, ku vlera matet me shikueshmërinë, rrënon

gradualisht ndjeshmërinë për tjetrin, për bashkësinë, për të përbashkëtën. Siç shkruan Bodrijar në "Shoqëria e konsumit", "jeta moderne është kolonizuar nga objekti që insiston të duhet dhe të konsumohet, me çdo kusht; edhe vetja bëhet një nga këto objekte." Vetëpromovimi, pra, e zhvendos njeriun nga qenia në paraqitje, nga marrëdhënia në pasqyrë.

Kjo nuk ndodh pa pasoja. Ndjeshmëria kolektive, si vetëdije që ekziston në raport me tjetrin dhe për tjetrin, venitet në një botë ku tjetri është vetëm audiencë. Empatia zëvendësohet nga performanca. Kujdesi, nga korniza vizuale. Të tregosh se po ndihmon, është më e rëndësishme sesa të ndihmosh. Të flasësh për drejtësinë, më efektive sesa të ndërmarrësh rrezikun për të.

Në këtë botë të vetëpromovimit si model jetese, marrëdhënia kulturore zëvendësohet nga marrëdhënia marketingu. Nuk ka më vepër, por profil. Nuk ka më komunitet vlerash, por rrjet ndjekësish. Kjo është pikërisht ajo që shkrimtari dhe eseisti amerikan, Deivid Foster Volis, në esenë e tij "Kjo është uji", do ta quante një gjendje përthithëse narcizmi, ku "të qenët qendër e botës është statusi i gjendjes së zakonshme të ndërgjegjes sonë të papunuar."

Kultura, në kuptimin e saj më të thellë, është kujdesi për bashkësinë. Është ndërtim simbolik mbi baza të përbashkëta, është ndarje e përvojave, rrëfimeve, kujtesës. Kurse vetëpromovimi nuk ndan, ai përvetëson. Nuk kujton, por harxhon. Dhe mbi të gjitha, nuk dëgjon, sepse ka gjithmonë diçka për të thënë për veten.

Ky model jetese po e zbraz edhe vetë artin, edhe filozofinë, edhe letërsinë nga përmbajtja e tyre transformuese. Arti nuk ngacmon më ndërgjegjen kolektive, por shërben për ta zbukuruar profilin personal. Mendimi nuk shqetëson më strukturat e përbashkëta, por shërben si citat për narrativë. Në këtë mënyrë, shoqëria kthehet në një grumbull individësh të veçuar që i recitojnë vetes lavde, ndërsa tjetri mbetet gjithmonë spektator apo konkurrent.

Të jesh vetvetja nuk është më përpjekje etike, por projekt marketingu. Dhe kjo është pikërisht ajo çka e bën vetëpromovimin një antikulturë: sepse në vend që të na lidhë me të tjerët, na izolon në pasqyrën tonë. Në vend që të na bëjë pjesëmarrës, na bën të vetë-ndjekur. Në vend që të na nxisë të kuptojmë, na nxit të paraqitemi.

Dhe në këtë zbrazëti të mbështjellë me ndriçim dixhital, ajo që humb më shumë është vetë njeriu,

jo si individ, por si qenie që ka nevojë për tjetrin për të qenë i plotë.

Në analizën e vetvetes si projekt marketingu dhe vetëpromovimit si fenomen social, është e domosdoshme të sjellim në vëmendje mendimet e dy autorëve të shquar të shekullit të kaluar: kritikun kulturor amerikan, Krishtofer Lash dhe, figurën më të rëndësishme të shkollës së Frankfurtit, psikoanalistin dhe filozofin, Erik From.

Kristofer Lashi, në librin e tij "Kultura e narcizizmit", paralajmëron rënien e një shoqërie ku identiteti individual është zhveshur nga thelbi i tij dhe është bërë i ngjashëm me një imazh të kërkuar nga publiku. Sipas Lashit, narcizizmi i kohës moderne është një reaksion ndaj humbjes së lidhjeve të ngushta shoqërore dhe sigurisë emocionale. Në këtë kontekst, vetëpromovimi bëhet një mekanizëm për të mbajtur imazhin e vetes në sipërfaqe, duke harruar përmbajtjen dhe thelbin e marrëdhënieve njerëzore. Kjo është një formë e thellë e alienimit, ku individ bëhet i ndarë nga vetja dhe nga të tjerët, duke jetuar në një botë imazhesh dhe përshtatjesh sipërfaqësore.

Në mënyrë të ngjashëm, Erik Fromi në "Anatomia e shkatërrimit të njeriu", thekson se liria pa përgjegjësi dhe pa lidhje shoqërore çon në një boshllëk ekzistencial që individ përpiqet ta mbushë me forma të ndryshme vetëkënaqësie. Fromi dallon mes "lirisë së vërtetë", që është liria për të krijuar lidhje të thella dhe të qëndrueshme, dhe "lirisë false", që është liria për të bërë gjithçka pa përgjegjësi sociale dhe emocionale. Vetëpromovimi, në këtë kuptim, është shprehje e lirisë së dytë, një liri që nuk ndërton, por shkatërron lidhjet shoqërore, duke e kthyer njeriun në një entitet të izoluar, të përqendruar vetëm te imazhi dhe dëshira për vëmendje.

Sipas Fromit, kjo liri false është një nga arsyet kryesore për të cilën shoqëritë moderne vuajnë nga boshllëku shpirtëror dhe kriza e identitetit. Vetëpromovimi është, pra, një simptomë e kësaj krize: një përpjekje për të mbushur një boshllëk që nuk mund të plotësohet përmes imazheve të jashtme apo pëlqimeve në rrjetet sociale.

Pra, sipas mendimtarëve të cituar më sipër mund të nënvizohet se, rikthimi i fokusit nga imazhi drejt bashkësisë, përvojave të përbashkëta dhe përgjegjësisë sociale është e vetmja rrugë për të rivendosur atë që është humbur në epokën e vetëpromovimit. Kultura, në kuptimin e saj më thelbësor, nuk është vetëm shprehje e individit, por një angazhim i ndërsjellë që kërkon kujdes dhe përgjegjësi ndaj të tjerëve.

KULTURA, TËRËSIA E VETME QË NUK NJEH KUFIJ

Kur vjen në shprehje ashpërsia e politikës, e ideologjisë, e interesave, e ndasive, e ngërçeve të natyrave të ndryshme, arti, muzika, letërsia dhe trashëgimia shpirtërore vijnë të flasin në emër të njerëzimit, në emër të paqes, në emër të shpirtërores

Neviana SHEHI / Itali

Në një botë, siç është kjo e jona dhe që ndryshon me shpejtësi, ku konfliktet e natyrave të ndryshme, interesat ekonomike dhe dallimet ideologjike shpesh ngrenë mure të larta, kultura është ajo që bën ndryshimin dhe mbetet një urë e fortë që i lidh popujt e ndryshëm. Kultura është trashëgimi e shpirtit njerëzor, është shprehje e krijimtarsisë dhe e identitetit, por njëkohësisht edhe hapësirë komunikimi, bashkëjetese dhe mirëkuptimi. Në fakt, kultura i përket të gjithëve,

është gjuhë që flet pa përkthim, është ndjenjë që kuptohet pa fjalë.

Kur vjen në shprehje ashpërsia e politikës, e ideologjisë, e interesave, e ndasive, e ngërçeve të natyrave të ndryshme, arti, muzika, letërsia dhe trashëgimia shpirtërore vijnë të flasin në emër të njerëzimit, në emër të paqes, në emër të shpirtërores, duke nxjerrë në pah shpresën e uljes së tensioneve. Dhe kjo është dëshmuar me mijëra e mijëra herë. Dino Buxati, për shembull, lexohet dhe kuptohet njësoj si në Romë, si në Tiranë, si në

Tokio, si në Nju Jork. Po kështu edhe Moxarti përjetohet njësoj si në Vjenë, si në Paris, si në Stamboll, si në Sidnej. Edhe piktorët tanë të famshëm Ibrahim Kodra e Omar Kaleshi me veprat e tyre të japin të njëjtën kënaqësi shpirtërore qofshin ato të ekspozuara në Berlin, Prishtinë, Pragë, Athinë apo në Amsterdam. Pra arti ka gjuhën e vet, që është e kuptueshme për të gjithë. Kjo është fuqia e artit, e kulturës, që bashkon përmes ndjenjës dhe kurrësi përmes interesit. Kultura është tërësia e vetme që nuk njihet kufij, nuk njihet mure, përkundrazi reflekton frymë bashkëpunimi dhe harmonie. Ndaj dhe kultura e një kombi nuk duhet parë si mjet për t'u veçuar, por si dhuratë që pasuron mozaikun e madh të njerëzimit.

Në këtë kuptim, shqiptarët që prej shumë vitesh jetojnë në vende të ndryshme të Perëndimit duhet të angazhohen që përmes miqësisë, bie fjala shqiptaro -italiane, shqiptaro-gjermane, shqiptaro -zvicerane, shqiptaro-austriake, shqiptaro angleze, shqiptaro-amerikane etj., të krijojnë hapësira kulturore, të cilat do të ishin në dobi të dy-anshme. Festivale poetike, përkthime letrare, ekspozita e bashkëpunime tjera artistike jo vetëm që janë forma të komunikimit kulturor që forcojnë lidhjet midis popujve, por nxisin edhe interese tjera të trashëgimisë kulturore e më gjerë. Të

gjitha këto janë ura bashkëpunimi që e çojnë më larg emrin, shpirtin dhe identitetin e një populli, në rastin konkret shpirtëroren e popullit tonë.

Nëse kultura, në thelb, është pasqyrë e shpirtit njerëzor, njëkohësisht është edhe dritare për ta parë tjetrin me më shumë mirëkuptim. Ajo na mëson se përtej dallimeve gjuhësore, fetare apo etnike, njeriu është gjithnjë i njëjtë në ndjenjat themelore: në dashuri, dhimbje, në kërkimin e lumturisë dhe kuptimin e jetës. Kultura shuan paragjykimet dhe shemb mure mosbesimi. Mbase, kultura është themeli i paqes dhe qytetërimit.

Shqiptarët kudo që jetojnë e veprojnë jashtë atdheut të tyre apo jashtë atdheut të prindërve, duhet të bëjnë përpjekje që përmes projekteve bashkëpunimi të dëshmojnë se i takojnë një qytetërimit dhe se e respektojnë shpirtëroren e tjetrit, dhe dinë të ndërtojnë ura bashkëpunimi me ata që i kanë afër dhe se dinë të flasin me gjuhën e vetme universale, të kuptueshme për mbarë njerëzimin, me gjuhën e artit e kulturës.

Pra, duhet dëshmojmë se nuk jemi ata që gjithnjë e më shumë na prezantojnë kronikat e zezë gjithandej, por se jemi edhe prodhues të vlerave artistike, të cilat nuk hezitojmë t'u ofrojmë edhe atyre që i kemi pranë dhe që na kanë pranuar krah-hapur në mjediset e tyre.

PËRPJEKJA JONË

Peer Gynt-i është kalorësi i shekulli: njeriu që kërkon veten. Është kushëri i Don Kishotit dhe i Faustit

Vangjel KOÇA

Një mik më kujtoi sot se përpjekja jonë në periodën e jetës shqiptare që po kalojmë është një mundim i kotë, sepse mungon rrethi që ta kuptojë dhe të vihet nën flamurin e saj. Një gjë fare e drejtë! Mirëpo kjo nuk do të thotë se njeriu s' duhet të përpiqet që të përgatitë udhën për një tjetër periodë jete më të lartë dhe me kup-

tim më të gjerë. Ideja s' mundet të triumfojë me një herë, po, më parë duhet të shkojë nëpër disa faza gjer sa të arrijë në fazën që të kuptohet, të çmohet, të ndjehet dhe të mbretërojë në mendjet dhe shpirtat e të gjithëve. Faza e parë e predikimit të një ideje është një fazë donkishoteske, dhe pikërisht këtë fazë po kalon sot përpjekja jonë. Don Kishoti: Ja figura që duhet të zotërojë në periodën e sotme të jetës sonë, e cila është anembanë plot me Sancho Pancha, materializma e të cilëve po rëndohet dhe me kaq të meta të lënë trashëgim nga historia kombëtare. Don Kishoti nuk është një figurë qesharake siç pandehet përgjithësisht, por një hero i vërtetë në kuptimin e thellë të fjalës. Shpreh heroizmin e një shpirti që përpiqet për një gjë të bukur e të drejtë, kundër çdo kovencioni, poshtërie, egoizme dhe vulgariteti. Historia e Don Kishotit shkruan një komentator i tij i madhe dhe gjenial, Miguel de Unamuno është një Ungjill për ata që dëshirojnë shpëtimin nga konvencionalizmi dhe nga urtësia mesquine. Miku ka të drejtë kur thotë se sot përpjekja jonë është e kotë. Nuk ka njerëz rreth e rrotull, dhe në ka disa të rrallë, këta po flenë akoma, që të kujtojnë bukurinë morale të një lufte që zhvillohet jashtë botës politike dhe jashtë botës materiale. Mirë, njerëzit që mungojnë sot duhen krijuar dhe ata që flenë duhen zgjuar. Ndryshe nuk ka dhe nuk do të ketë kuptim historia

shqiptare. Pikërisht ne dëshirojmë dhe përpiqemi që t' i japim kuptim historisë shqiptare. Idealizma jonë teorike, që sot shfaqet në një rreth të vogël të shpirtave që s' kuptohen, lartësohet përmbi kuptimin egoistik të jetës, dhe fytyra e saj apostolike projektohet mbi të nesërmen shqiptare. Njeriu që kërkojmë sot në këtë vend është Peer Gynt-i. Ky është heroizmi ibsenian, që përpiqet të gjejë e të zaptojë veten. Me të lindur, Peer Gynt-i e ndjeu veten jashtë qendrës, jashtë botës. E sheh veten si prodhim pa lëng, si një monedhë pa fytyrë. S' kupton dot hapët as se përse janë historia e bota. Po mundohet andej këndej.

Sheh rrotull hi dhe pluhur. I bie erë kalbësi dhe varr. S' e ka gjetur dot akoma veten e tij. Prandaj, vazhdon të kërkojë, të pyesë, të gjurmojë. Peer Gynt-i është kalorësi i shekulli: njeriu që kërkon veten. Është kushëri i Don Kishotit dhe i Faustit. Drama e tij po përdridhet përmes kohës në të cilën ai kërkon një gjë brenda në veten e tij. Dhe, duke pasur këtë qëllim, ecën e ecën dhe s' ka të sosur, si Ahasveri, për të zbuluar e zaptuar botën që i mungon dhe për të mbushur zbrazësinë që ndjen brënda vetes së tij. Edhe shqiptari e fitoi lirinë dhe independencën e tij. Shpëtoi nga skllavëria e të huajit. U bë shtet më vete. Nga kjo pikpamje s' ka se ç' të kërkojë më. Vetëm një gjë s' ka bërë akoma gjer sot: të kërkojë, të zbulojë veten e ta zaptojë. Të bëjë atë gjë që psikologjia e quan introspektion. Shpirtin e tij s' e ka kapur drama heroike, që mundoi për tërë jetën Peer Gynt-in. Sa pa bërë këtë gjë, shqiptari s' mundet të krijojë histori të re. Histori në kuptimin e gjerë e të thellë të fjalës. As ndonjë përpjekje, sado heroike e gjeniale qoftë, s' mund të sjellë pemë, gjersa shqiptari nuk do të gjejë më parë veten e ta sundojë. Natyrisht vepra është e rëndë dhe lyp kohë. Njeriu që kërkojmë sot, Shqiptari që përpiqet të gjejë veten, s' mund të gjendet menjëherë. Do të gjendet pasnesër dhe do të dalë nga kazani i sakrificës dhe i dramës, që sot janë për ne dy fjalë të thata e pa kuptim!

(Minerva, qershor-korrik 1934, nr. 21-22)

SI U PRIT ROMANI “LUMI I VDEKUR” NË KOSOVËN E VITIT 1970/71

Jakov Xoxa ishte dhe me veprën e vet mbetet krijues dhe mendimtari i përmasave të Skender Luarasit, Petro Markos dhe Mitrush Kutelit që hapësirën Kosovë dhe hapësirën arbërore përtej kufijve e kishin perceptim për gjysmën e munguar të kombit dhe etnisë

Ali ALIU

Jakov Xoxa është shkrimtar i përmasave klasike, që, në letërsinë shqipe shënoi një periudhë letrare të rëndësishme; sipas konceptit të njohur të realizmit klasik botëror që mëton të pasqyrojë botën e një realiteti në total, Jakov Xoxa, në prozën e letërsisë shqipe, realizmin klasik e solli me tiparet dhe shpirtin shqiptar; ngjashëm me modelet e mëdhenj të kësaj shkolle, ai, në laboratorin e vet krijues, skicoi ciklin pesë-romanesk që do të shtrihej gati në gjithë shekullin e kaluar, duke përfshirë Shqipërinë mes dy luftërave, vitet e luftës së dytë dhe atë të pas saj, projekt nga i cili ai arriti të realizojë tre romanet voluminozë, “Lumi i vdekur” dhe “Lulja e kripës,” me lëndën përmbajtësore nga bota shqiptare në prag të Luftës së Dytë, dhe “Juga e bardhë” të pas luftës, (të parealizuar mbetën romani “Ari i zi”, dhe “Dielli lind në male”; bota shqiptare dhe sidomos ajo e fshatit myzeqar, e përfshirë, në tre romanet që lexuesi ka në dorë, janë dëshmi, sa e potencës krijuese të këtij autori të madh, po aq edhe dëshmi e njohjes në thellësi të realitetit shqiptar, të botës shqiptare në tërë hapësirën e vet.

Jakov Xoxa ishte dhe me veprën e vet mbetet krijues dhe mendimtari i përmasave të Skender Luarasit, Petro Markos dhe Mitrush Kutelit që hapësirën Kosovë dhe hapësirën arbërore përtej kufijve e kishin perceptim për gjysmën e munguar të kombit dhe etnisë; lindur me talent dhe fuqi epike të madhe, shkrimtari, me romanin “Lumi i vdekur” në letërsinë tonë, solli botën shqiptare të asaj kohe me një magji tërheqëse dhe besueshmëri rrëfimi nga perspektiva e më shumë përbërësve të poetikës romanore, që nga per-

sonazhet, veprimet e tyre, karakteret, ambienti dhe, kthesat e mprehta historike të kohës, sfidat, urtia për të çarë në jetë dhe për të përcjellë besim, dashuri dhe shpresë brenda një vizioni bashkues...

Gjashtëmijë kompletet romanore të Jakov Xoxes, përfshirë në të edhe tre vëllimet e “Lumi i vdekur”, botuar në kuadër të ndërmarrjes Rilindja në Prishtinë u shitën brenda një kohe rekord; ato gati u rrëmbyen; pse e priti me kaq dashuri, në shkallë admirimi lexuesi kosovar veprën e Jakovit? Ngasja e parë gjithsesi me që, në përbërjen e kompletit ishin edhe tre vëllimet e romanit “Lumi i vdekur”; përkatësisht ishte fati i familjes kosovare, refugjate e dhunës serbe në Kosovë, arratisur dhe vendosur në Myzeqenë e shtetit shqiptar të Zogut; të ishte kjo vetëm ngasje, dhimbje nga fatkeqësia e familjes kosovare të Tafilajve, ngjashëm me fatin e mijëra familjeve kosovare shpërngulur me dhunë drejt Turqisë.

Në fillim të viteve 70, kur u botua kompleti i romaneve të Jakov Xoxes, Universiteti i Prishtinës, që ishte bërë shkollë e mijëra të rinjve shqiptarë nga gjithë hapësira e tyre në ish Jugosllavi, tani më kishte goxha shtat, kishte filluar të nxjerrë disa breza të rinjsh të diplomuar; Kosova, siç thamë, sapo kishte përjetuar dhunën famëkeqe të njohur si mbledhja e armëve, - brenda harkut kohor 1955/65, dhe represalieve për shpërnguljen e shqiptarëve drejt Anadollit, me ç’rast Kosova u boshatis nga mbi 200 mijë banorë; brezi që e kishte përjetuar dhunën e madhe mbi shqiptarët, jo vetëm në Kosovë, por e shtrirë në të gjitha trojet shqiptare në ish Jugosllavi, i kishin të gjalla pamjet e atyre viteve, kur çdo mbrëmje në stacionet e trenit, Prishtinë dhe Shkup, dyndeshin nga qin-

dra familje ngarkuar me çfarë kishin mundësi të merrnin me vete nga shtëpitë e braktisura, drejt një caku për të mos u kthyer kurrë; në këtë rrjedhë kohe dhe ngjarjesh, kjo rini lexuesish, vetëm disa vite pas kësaj, ka përpara romanin "Lumi i vdekur" dhe fatin e familjes refugjate kosovare; por tani, në roman, fati i familjes kosovare s'paskësh përfunduar në pa kthim: ajo e para njëzet viteve paskësh gjetur strehë në Shqipëri; ç'refleks t'i ketë nxitur, këtij lexuesi fati i njëjtë i familjeve refugjate nga Kosova, por me destinacion jo të njëjtë? Familja e Tafajve të Kosovës gjen strehë në Shqipëri; dhe

për dallim nga familjet drejt ikjes pa kthim në Turqi, kjo, e viteve tridhjeta, këtë strehë e ndjen të afërt, të ngrohtë, thuaja krah, mburojë, sado e largët por e ëndërruar, gjithsesi edhe mbështetje në rezistencën e vet, që, tani më e kishte filluar guximshëm rinia kosovare, dhe që u pa gjatë demonstratës së parë në vend kundër politikës serbe në vitin 1968; i sjellë ky imazh i ambientit prishtinas mes vitit 70\71, kur u botua romani i Jakov Xoxes, shikuar nga distanca e pesëdhjetë e ca viteve më pas, mund të shihet më qartë dhe më ngasës fenomeni "shitja" e (6000) kompleteve

brenda disa javëve; që është ngasësi, frymëzimi i parë, por jo më pak i rëndësishëm edhe arti rrëfimor, që sillte romani.

Jakovi Xoxa në romanin "Lumi i vdekur" sjell botën e fshatit myzeqar të fund viteve 30, që e ka jetuar dhe regjistruar në kujtesën rinore, kur shqiptarët e përtej kufirit dëboheshin me dhunë dhe gjenin strehë në vendin amë; ai mbase edhe mund të ketë parë apo takuar nga afër familje refugjatësh të bashkëkombësve përtej kufirit; por që e ka njohur në thelb fenomenin, e dëshmon krijimtaria e tij letrare; ai e koncepton atë, familjen refugjate nga Kosova, metaforë emblematisht e pjesës së trupit etnik mbetur përjashta shtetit; në ambientin e ri, me familjen myzeqare, ku do ta fillojë jetën nga e para, familja kosovare, tani nga perspektiva e dy distancave: dy familje të një etnie por të ndara me kufi shtetëror, armiqësor, por edhe nga distanca e dy besimeve; një vizion ky i gjetur me kreativitet dhe i besueshëm i autorit që le të hapur një shteg për hamendësime dhe ëndërrime; sidomos me aktin e lidhjes krushqërore mes tyre; fuqia e imagjinatës së shkrimtarit arrin që të na sjellë jo vetëm panoramën horizontale të botës, realitetin e kohës, por edhe vizione të brendshme që dalin nga shtresime të fjetura; vizione që me këtë rast sikur janë në kërkim të një ideali, të një ëndrre të kërkuar nëpër kohë; edhe imazhet, fenomenet e pasura të natyrës që sjell rrëfimi romanor, kanë vezullime, shënjime të tilla, të palosura në heshtje; vetë lumi, kryepersonazhi i veprës që paralajmëron dhe ndëshkon njëherësh, ngjashëm me fuqitë fiktive antike, nxit një zgjim, një vizion, një ndërgjegjësim parapërgaditës përballë kohë-hapësirës që paralajmëron, që kërcënon, sfida të cilat do të jenë të pashmangshëm; të gjitha këto shenja koduese, autori i koordinon me vizionin e objektivit me përsosmëri narrative, imagjinatë dhe tis estetik, duke i sjellë buzë afishimit ndjellës, për kuptimin dhe moskuptimin e lexuesit; thua t'i ketë ndjerë, ta ketë zënë objektivin e fjetur në vete lexuesi kosovar i kohës, të ketë funksionuar intuita drejt asaj që paralajmërojnë kodet narrative të romanit, parandjenjen për vizionin e krushqisë mes familjes myzeqare dhe asaj kosovare që, shikuar nga perspektiva e tanishme, ajo ka filluar? Imagjinata kreative e Jakov Xoxes dhe vizioni lartësive të tij, pos realitetit të prekshëm, synon dhe arrin depërtim thellësive të shpirtit, të thelbit të gjërave; këtë refleks shenjash, kodesh, mëton dhe ndjell simpatia e hapur e autorit për familjen kosovare; fjala është për një stil origjinal, personal, vetëm i Jakov

vit, përherë ekspresiv dhe me ngjyra të gjalla, me nuanca ironike dhe etike njëkohësisht.

Statusi i refugjatit që Shqipëria e Zogut i ofron familjes kosovare është minimal: djerrina e kënetore, prona të shtetit; por ata janë mirënjohës dhe nga ato djerrina do të bëjnë tokë pjellore; me disponim sa refuzues e sa miqësor edhe nga fshati, nga Myzeqeja; familjet që ua hapin dyert pashmëpashë, si e shpiragajve, do jenë të pakta, të vakëta; mëtimi i autorit drejt shkrirjes së distancave, kufijve, paragjykimeve, në rrëfimin e tij romanor, vjen qetë, me ndonjë fërkim periferik, por i shëndetshëm, i besueshëm dhe i sigurt; të jetë vizion e parandjenjë gjeniu udhëtimi i tillë mes dy familjeve, për të qenë bashkë?

Është magjistrale delikatesa narrative e shkrimtarit në sheshimin e distancave të përmendura mes dy familjeve që rrjedh qetë në sipërfaqe por fuqishëm nga thellësi deti; me durim por me hov gjallërues nëntekstor ai, natyrshëm i sjell dy rrjedhat e afrimit, atje ku mëtojnë në thelb dy familjet; është shtyllë tematike bosht kjo e kapitujve ndër më atraktivët të romanit...

Si funksionojnë dy familjet shqiptare, asaj kosovare dhe myzeqare në vitet 30, në Shqipërinë e Zogut shikuar nga distanca e dallimeve mes tyre dhe që i ballafaqon, sfidon dhe i bashkon shkrimtari? Gjuha me të cilën vënë komunikimin e pare dhe në vazhdim, ajo e myzeqarit vjen e hapur, e drejtpërdrejtë, e lëngshme, edhe kur ka ngarkesë emocionale; s'mungon humori, aluzioni, ironia; gjuha e myzeqarit, në vetvete është thesar, spektër ngjyrash pafund të cilin shkrimtari e sjell në mënyrë perfekte; në këtë pike është i pakalueshëm në prozën shqipe; ajo e kosovarit ndërsa e kursyer, e prerë, jo rrallë me kode, gjithë me një vetëpërmbajtje, me një mosbesim të heshtur; e myzeqarit vjen mendje dhe emocion i hapur, liberal, edhe në gojën e femrës, njësoj si edhe e burrave, në kufij flirti, shpalosje pa tabu e ndjenjës; e kundërta ajo e kosovarit, sidomos në raport me femrën, ndjenjat; afrimi, drejt shkrirjes do të ndodhë pas varg sprovash mes vete, mes mosbesimit, paragjykimeve; një plakë e mençme vendase, dashamirëse e familjes refugjate, kështu i thotë bashkëbiseduesit për ftohtësinë që ai ka ndaj kosovarit: po, s'e kanë besimin tone, ama besë kanë, bile më shumë...". Edhe xhaxhai i Adilit, me një rast, Vitën do ta quajë "kaureshë", por ama, me kohë, edhe familja nga Kosova do t'i nxjerrë dhe përfshijë gratë në punët e tokës dhe bagëtisë... Kapituj romanorë që ofrojnë kënaqësi leximi dhe vëmendje të veçantë. (Studime, 31)

INTERVISTË ME EDA ZARIN, KËNGËTARE

ZËRI IM ËSHTË MARRËVESHJA IME ME JETËN

Çdo tingull që lind nga zëri i saj është një dritare drejt emocioneve të heshtura. Eda Zari nuk vetëm interpreton muzikën, por e bën të flasë për jetën dhe kujtesën e brendshme. Në çdo heshtje, në çdo frymëmarrje, zbulohet një dimension i ri i bukurisë. Ajo na kujton se arti nuk është vetëm dëgjim, por përjetim i thellë i shpirtit. Të shohësh botën përmes zërit të saj është të kuptosh thellësinë e qenies.

Avni HALIMI

Eda Zari (lindur në Tiranë, 1971) është një vokaliste, kompozitore dhe producente, e cila ka

ndërtuar një karrierë të shquar ndërkombëtare si një zë urë-lidhës ndërmjet traditës shqiptare dhe skenës globale të muzikës. E larguar në Gjermani

në rrethana traumatike (pas vrasjes së vëllait të saj, Ilirian Zari, në shkurt 1990), ajo kultivoi talentin e saj duke e bazuar atë në një formim akademik të fortë. Studimet e larta (1994) i kreu në Konservatorin e Këlnit (Musikhochschule Köln), ku u diplomua me Master of Arts për Kanto (Vokal) dhe Dramaturgji, nën drejtimin e Prof. Nathalie U. Kock dhe Ursula Albrecht. Ky formim i disiplinuar ofroi bazën për diversitetin e saj vokal të rrallë. Qysh në fazën studentore, ajo u bë soliste e kërkuar në projekte të ndryshme operistike dhe muzikore. Eda Zari njihet gjerësisht si vokalistja e parë shqiptare që themeloi dhe zhvilloi me sukses zhanrin e Jazz-it/World Music të ndikuar nga Muzika Tradicionale Shqiptare. Ky gërshetim, një vizitë-kartë e re e kulturës sonë, i hapi rrugën një brezi pasardhës në këtë zhanër. Ajo ka kultivuar një gjuhë vokale-instrumentale unike, duke lëvruar me mjeshtëri zhanre të shumta: nga Muzika Operistike dhe Musical, te Pop, Muzika e Filmit, Jazz-i dhe World Music. Me rreth 15 albume muzikore të realizuara me shtëpi diskografike të mëdha (si ENJA Records - Germany, Intuition Label - Germany dhe Schott Music Verlag GmbH Germany), puna e saj diskografike është ekzemplare. Albumet si "Statement," "Entropy," "Tolka Incognita," dhe sidomos "Palimpsest" (albumi i parë dhe i vetëm shqiptar në format dopio vinyl), përfshijnë rryma që janë referencë në tregun ndërkombëtar. Këto vepra dëshmojnë një vizion të qartë dhe të guximshëm të muzikës shqiptare në kontekstin global. Përtej karrierës së saj artistike, Eda Zari është një producente dhe aktiviste që përdor

zërin dhe punën e saj për të ndërtuar ura dialogu ndërkulturor. Ajo ka qenë pro-aktive në mbrojtjen e natyrës dhe ekosistemeve shqiptare (kauza si "Mos ma prek Vjosën", "Mos ma prek Valbonën") dhe vazhdon të japë kontributin e saj përmes themelimit dhe presidencës së Fondacionit Kult 360. Ajo mban titullin "Nderi i Kombit" dhe është Ambasadore e Kulturës Shqiptare në Botë.

Zëri i saj - një zë i thellë, i ngrohtë, që përfshin një diapazon të gjerë ndjesish - është bërë për shumë dëgjues sinonim i shpirtit shqiptar që kërkon të dialogojë me botën. Në koncertet e saj ndërkombëtare, nga Berlioni në Romë, nga Tirana në Nju Jork, ajo ka përfaqësuar një Shqipëri që flet përmes artit, jo përmes klisheve. Për Eda Zarin, muzika është një akt etiko-estetik: një mënyrë për të mbajtur gjallë kujtesën kolektive, për ta shndërruar nostalgjinë në energji krijuese.

Në këtë intervistë për HEJZA, Eda Zari flet me një ndershmëri të rrallë për marrëdhënien e saj me zërin, me rrënjët, me diasporën dhe me artin si formë qëndrimi ndaj kohës. Ajo shfaqet si një artiste që nuk kërkon të imponojë tingullin e vet, por të dëgjojë heshtjen nga e cila lind muzika. Një zë që nuk i përket vetëm një vendi, por gjithë atyre që e ndiejnë artin si mënyrë për të mbijetuar shpirtërisht.

HEJZA: Arti i vërtetë shpesh lind nga një përplasje e heshtur mes së vjetrës dhe së resë. Në veprimtarinë Tuaj, Ju jeni ndër të rrallat që e kanë përballur me guxim polifoninë shqiptare me format bashkëkohore si xhaz i dhe muzika ekspe-

rimentale. A është kjo një mënyrë “për t’i shpëtuar” muzeut folklorik, apo një akt dashurie për ta mbajtur të gjallë të kaluarën? Çfarë ndodh me një këngë kur e nxjerrim nga konteksti i saj tradicional?

EDA ZARI: Mendoj që është thelbësore për mua të rrlargfrazavesi “artiivërtetë” apo artistivërtetë, sepse ato thjesht krijojnë konfuzion. Ajo që është e vërtetë për mua, nuk është domosdoshmërisht e tillë për ty. Për këtë arsye, parapëlqej të flas për art domethënës ose art me ndikim - një art që ka fuqinë të ringjallë dhe të lërë një model inspirues. Në fillim, kur nisa veprimtarinë (jo si këngëtare) si krijuese në fund të viteve ‘90 - larg dheut të atit, nuk kisha një “mision shpëtimi” në mendje. Veprovë instinktivisht, e udhëhequr nga dëshira

e mëtejdhënies së traditës muzikale të “Familjes Lela”, një sënduk i pasur muzikor dhe kujtimesh nga fëmijëria ime. Do të ishte aspak e singërtë t’ju thoja se ishte një actio ratio, pra një akt i mirëfilltë i veprimit të arsyes. Në atë moshë besoja se gjërat që vijnë nga zemra marrin gjithmonë dimensione më të mëdha. Nuk u përpoqa të imitoja, portë transformoja vetëm tapetin harmonik të muzikës tradicionale, duke krijuar një dialog - besoj të ndershëm - mes asaj që ishte dhe asaj që mund të bëhej. Mirëpo, gjatë procesit, zbulova diçka që duket si një paradoks: ajo që mendova se ishte një zgjedhje “e zemrës”, në fakt ishte një proces i mendjes. Një vendim radikal, që i kapërcen ndarjet false mes trurit dhe zemrës, duke i bashkuar për një qëllim më të madh. “Shpëtimi i polifonisë” nga

entropy

where byzantium meets jazz

EDA ZARI

feat. IBRAHIM MAALOUF

muzetë folklorikë nuk ishte një zgjedhje, por një fuzionim i pavetëdijshëm i së vjetrës dhe së resë. Ajo që nisa si një akt shpëtimi, në fakt ishte një bashkim organik që e transformoi sëndukun tim të shkuar në një forcë të gjallë në mjedisin ku veproja, madje dhe mua vetë. E tëra lindi natyrshëm, gjatë përballjes me identitetin tim në një botë multikulturore në skenën ndërkombëtare. Muzetë folklorike (jo vetëm tek ne), siç konceptohen sot, shpesh e kthejnë trashëgiminë në një objekt pasiv - një regjistrim arkivor që dëgjohet vetëm në festivale ose studime akademike, pa interaksion krijues. Besoj se çdo këngë ka një jetë të vetën. Këngët nuk lindin nga hiçi, por nga një kontekst social - kulturor. Kur një këngë polifonike shqiptare, një lament a një këngë dasme, nxirret nga lëkura e saj sociale dhe qëllimi thelbësor, ekziston një rrezik i dyfishtë. Kënga bëhet një objekt estetik - diçka e askujt, pa asnjë fuqi aktive në jetën tonë. E shoh veten në një shtëpi xhami, dhe prandaj nuk mund t'i hedh gurë askujt që merret me metodën dhe ripunimin e këngëve tradicionale sipas midesë. Ky nuk është një gjykim, por një vetëdije. Puna ime nuk është thjesht të bëj muzikë, por të nderoj thelbin e një trashëgimie. Besoj se linja midis shpëtimit dhe grabitjes kulturore është shumë e hollë.

Dhe kjo linjë nuk përcaktohet nga vetë veprimi i ripunimit, por nga mjetet, erëzat që përdoren dhe pjekuria muzikore e artistit. Përgjegjësia ime është të kuptoj se a po i shërbej këngës apo egove

të mia? A po e shndërroj këngën në një objekt të bukur, por pa shpirt, apo po i jap një jetë të re duke ruajtur thelbin e saj? Kjo është pyetja që e mbaj gjithmonë me vete.

Rreziku i dytë mund të jetë transpozimi i pakujdesshëm i emocioneve. Për shembull, një këngë polifonike, që shpreh një dhimbje të thellë apo një gëzim me tallaze, mund të kthehet në një produkt të thjeshtëzuar bërë fët e fët - ku emocionet e saj komplekse zëvendësohen me një ndjenjë komerciale. Për ta shmangur këtë rrezik, transpozimi duhet parë si një dialog i kujdesshëm mes shtresave "gjeologjike" të këngës. Mendoj se detyra e krijuesit është të ruajë elemente thelbësore, "shtresën minerale", atë thelbin e traditës, siç sugjeron prof. Ramadan Sokoli, dhe të pasqyrojë realitetin e ri pa e fshirë të kaluarën. Në këtë proces, unë kam zbuluar diçka të re, duke iu përgjigjur pyetjes thelbësore që më mundon: *"Si tingëllon kënga ime personale kur ajo përqafton të shkuarën?"*

HEJZA: Në këtë akt krijues, ku zëri i lashtë i një kënge polifonike përzihet me harmonitë e xhazit apo me teksturën e muzikës eksperimentale, shpesh shtrohet pyetja: sa mund të ndryshojë një këngë pa e humbur shpirtin? Ku është ai kufi i padukshëm mes përpunimit artistik dhe zhveshjes nga origjina? A është kjo një rrezik që e ndjeni gjatë procesit krijues, apo besoni se vetë thelbi i

këngës tradicionale është i aftë të mbijetojë dhe të ringjizet në çdo formë të re?

EDA ZARI: Shpirti i një kënge - ai nuk vdes. Kufiri? Nuk ka kufi. Ka ndjenjë. Nëse e ndjen shpirtin, ai jeton. Nuk ka rëndësi nëse e bën me xhaz. Ose me muzikë eksperimentale. Pjesa e vështirë është të dëgjosh. Të dëgjosh atë që nuk është thënë. Atë që është fshehur. Kjo është thelbi. Jo notat. Jo ritmi. Shpirti.

Dhe ky shpirt, vazhdon të jetojë vetëm nëse ti e ke dëgjuar. Personalisht besoj te mirëmbajtja dhe se thelbi i këngës tradicionale është i aftë të mbijetojë në çdo formë të re, nëse trajtohet si një dialog me traditën, duke e mbajtur gjallë në Zeitgeistin aktual. Nuk nguroj të sjell në vëmendje Oscar Peterson (pianistin legjendar të xhazit), i cili adaptoi këngë tradicionale në performancat e tij. Ai e lakmonte fort vajtjen deri te kufiri i ruajtjes së ndjenjës emocionale dhe improvizimit.

HEJZA: Polifonia në vetvete është një art i bashkëjetesës së zërave, një dialog i brendshëm që nuk ka nevojë për dirigjent, por për dëgjim të ndërsjellë. Kur e përballni këtë format të lashtë me strukturat e improvizimit modern, çfarë ndodh me këtë "etikë të vjetër të dëgjimit"? A e ruan muzika juaj këtë frymë bashkë-krijimi, apo e zhvendos në një tjetër dimension? Mund të themi se ju vetë jeni bërë "pikëtakimi" mes dy kohëve, dy ndjeshmërive, dy botëve?

EDA ZARI: Pyetje me vend! Ja me pak fjalë. Ajo etikë e vjetër e të dëgjuarit ashtu si bëhej moti kur i urti tregonte "na ishte njëherë" për të ardhur te morali, ajo gjendet dhe në xhaz. Është e njëjta gjë. Dëgjim - përgjigje. Kjo është muzika. Polifonia nuk ka dirigjent. Xhazi po ashtu. Këngëtarët dëgjojnë njëri-tjetrin. Ashtu si xhazistët. Madje sot, ka marr një tjetër dimension. Të dyja janë një. Botë e vjetër - botë e re. Nuk ka dy botë. Ka një. Një bisedë. Dhe unë jam thjesht një zë në atë bisedë. Një pikëtakim siç e quani ju, po.

Mirëpo, pikëtakimi nuk është gjithçka. Është vetëm një moment. Pastaj shkon. Vazhdon. Dhe kënga duhet të vazhdojë të luhet, jo të rrijë në konservë!

HEJZA: Për shumëkënd, përballja me traditën sjell një lloj frike: mos u dukemi të vjetruar, mos ngatërrojmë risinë me tradhtinë ndaj rrënjës. A e keni ndjerë ndonjëherë këtë tension si grua artiste shqiptare në diasporë, mes besnikërisë ndaj traditës dhe nevojës për të qenë e lirë artistikisht? A është kjo për Ju një barrë, një privilegj, apo një akt

i natyrshëm që ndodh vetvetiu në shpirtin e një artisti të vërtetë?

EDA ZARI: Unë e shoh veten thjesht si njeri - si një qenie krijuese, jo me patjetër si "Grua -artiste -shqiptare"... këto janë etiketa të tregut; ato nuk janë thelbi i asaj që jam. Frika? Nuk ka vend për frikë. Frika nga tradhtia ndaj rrënjës dhe nevoja për të qenë artistikisht e lirë, nuk është një dilemë që i përket vetëm artistëve të diasporës, por një pyetje thelbësore me të cilën përballen besoj të gjithë krijuesit, pavarësisht ku jetojnë. Tradita, një kufi i padukshëm? Nuk ka kufij. Ka vetëm muzikë. Ose e ke, ose s'e ke. Ky tension për të cilin flisni... nuk është barrë. Nuk është as privilegj. Është vetëm një udhëtim. Ti merr atë që ke, nga historia jote, nga gjaku yt, nga muzika që ke dëgjuar. Për mua, kjo dilemë mes besnikërisë ndaj traditës dhe nevojës për të qenë e lirë artistikisht është një proces i vazhdueshëm i vetë-përcaktimit, i formuar nga një udhëtim i gjatë dhe i pasur muzikor.

Rrugëtimi im fillon me kabatë e Çobanit (Remzi Lela - mjeshtri që krijoi dhe luajti në klarinetë Kabanë legjendare "Vaji i djalit" tek filmi "Gjeneral Gramafoni") dhe këngët që këndonte gjyshe im, Mane Lela (njëra prej tyre "Tanë moj Tanë" - kush e di?), pastaj në fillore - mu bënë havale këngët e pionierëve si - "Pushka ime shoqja më besnike" - absurde, por e vërtetë! Me 9 vjeç vdisja të dëgjoja Big Band-et e xhazit dhe ja dilja të mbaja zërin e dytë kur Doris Day këndonte "Que Sera, Sera" (Whatever Will Be, Will Be). Me 11 vjeç përballëm me botën operistike - ime motër më merr në TOB - për herë të parë shoh "La Traviata". Në moshën 12 vjeçare, kuptova se zëri im impotohej vetvetiu, duke e ndjerë atë të rezononte e të vibronte në të gjitha zgavrat e kokës sime. Ky zbulim instiktiv i *Passaggio* - kalimi i lirë nga regjistri i gjoksit në atë të kokës - ishte pika kyçe ku intuïta ime u bë teknikë. E ndjeja si një urë, si një derë që hapej. Askush nuk më tha: "duhet të bësh kështu apo ashtu". Thjesht zëri im po më tregonte se ku ishte vendi i tij më i lirë, më i fortë, dhe më i sinqertë. Kështu po mësonim të punonim së bashku: unë si mendja, dhe zëri si banori i ri i shpirtit tim. Dhe kjo ndjesi e kontrollit të brendshëm, kjo lëvizje e lirë, është arsyeja pse e dija që po bëja gjënë e duhur. Qysh në fëmijëri dashuroja pafundësisht muzikën xhaz dhe atë të filmit e kështu mund të vazhdoja pa fund deri tek - e Imja sot. Në vitin 2014 guxoj të prek muzikën bizantine. Çfarë dua të them? Kjo larmishmëri nuk është thjesht një listë ndikimesh, por një strukturë e

pasur e brendshme që më jep mundësinë për të parë çdo zhanër nga një këndvështrim i ri.

Mirëpo, teksa përmendni tensionin - rasti i monopolizimit të muzikës bizantine ishte ajo çka më tensionoi. Nuk ishte thjesht një debat artistik, por një sfidë filozofike ndaj idesë së pronësisë kulturore. A mundet një traditë të bëhet "pronë" e dikujt, apo është ajo një trashëgimi universale që i përket të gjithëve?

Kjo përballje më ka mësuar se muzika nuk është një "David" prej mermeri i palëvizshëm, por një lumë. Ajo duhet të jetë e lirë të gjejë rrugën e saj, edhe nëse kjo do të thotë të dalë nga muret fetare apo laboratorët askete. Prandaj, unë nuk zgjedh mes dy botëve, por dua të lidh ura. E pranoj trashëgiminë, por nuk pranoj kufizimet. Rrënjët e mia nuk janë një zinxhir, por një spirancë - ja po themi është një lloj burrerie artistike, ku nuk bëhet fjalë për të ndjekur rregulla, por për të dëgjuar zërin e brendshëm që udhëheq drejt gjithë asaj që është tingull dhe qarkullon në gjuhën dhe rrënjët tona.

HEJZA: Në një botë që nxiton pas zhurmës, pamjes dhe konsumit të menjëhershëm, arti që kërkon ndjeshmëri dhe përqendrim duket gjithnjë e më shumë si një "kohë jashtë mode". Muzika juaj, zonja Zari, që kërkon dëgjim të thellë dhe ritëm të brendshëm, përbën një akt qëndrese ndaj kësaj klime të përshpejtuar. Si arrin një artiste si Ju të ruajë këtë "kohë të ngadaltë" në mes të një epoke që kërkon vetëm prani dhe ekspozim? Dhe cili është çmimi i kësaj besnikërie ndaj shpirtit, kur tregu shpesh kërkon vetëm formë?

EDA ZARI: Në rregull, e kuptoj. Është çështje shtigjesh - flasim përtej lules, për të vërtetën e vështirë që një artist duhet të dëgjohet. Nuk bëhet fjalë për "kohë të ngadaltë" apo "shpirt" kundër "formës". E dëgjoj shpesh këtë pyetje. Dhe jam lodhur duke dëgjuar përgjigje romantike, qoftë nga kolegët, qoftë nëpër rrethet "elitare" apo edhe përgjigjet ndaj vetes. E vërteta është se nuk bëhet fjalë për qëndresë, por për zgjuarsin.

Për pak, le t'i lëmë mënjatë mitet. Roli im, si krijuese, nuk është të ngre flamurin e "moskomercialitetit". Muzika, krijimtaria, pavarësisht nga thellësia, vdes në sirtar kur nuk i bën disa hyzmete të tjera. Dhe kjo ka qenë e vërtetë në çdo kohë, jo vetëm në epokën e klikimeve. Të mendosh se një ideal mjafton vetëm sepse është i "pastër", është vetëvrasje artistike. Është naivitet. Babai im dikur e ka thënë aq mirë kur debatohej në TV rreth kësaj teme: "Po, po, por ata po dalin, rrini ju." Teksa e mendoj sot, ky nuk është cinizëm, por pragmatizëm i pastër. Është këshilla më e esëllt që një artist mund të marrë. Vepra e një artisti fiton vlerë jo vetëm - por edhe kur ajo ndahet me publikun.

A nuk është më thelbësore të sigurosh që vepra jote të shihet - dëgjohet, sesa të mbetet e izoluar po e kyçur në sirtar? Është thelbi i një mentaliteti që artistë si Frank Zappa apo Miles Davis e përsosën në Amerikë. Ata nuk ishin viktime të tregut, por mjeshtër të tij.

Ata e kuptuan se për të bërë artin e tyre "jashtë" rregullave, duhet të ishte "brenda" rregullave të lojës komerciale.

Ndryshe thënë: Ti nuk ulesh në fund të autobusit; ti blen autobusin. Analogjia e "blerjes së autobusit" nuk duhet kuptuar vetëm në sensin e pasjes para, por si blerje e kontrollit, zotërimin e sistemit të marketingut, shpërndarjes, si dhe përvetësimi i rregullave të lojës. Nëse nuk i dalim për zot krijimtarisë sonë kush do e bëj për ne? Pra, shkojmë te thelbi - çmimi i besnikërisë ndaj shpirtit nuk është të heqësh dorë nga tregu. Përkundrazi. Çmimi është të mësosh ta luash lojën po aq mirë sa menaxherët dhe prodhuesit e produktit komercial. Është të kuptosh se arti, muzika e mirë, ajo që kërkon dëgjim të thellë, ka nevojë për një platformë të fortë. Dhe ajo platformë ndërtohet me mend e me fiqir, me strategji si "trimi i mirë me shokë shumë" dhe me punë të palodhur. Nëse nuk duam të jemi pjesë e komercializmit dhe zhurmës, bëhu një artist që di ta luajë këtë lojë po aq mirë. Të qëndrosh i heshtur dhe të presësh që dikush të të zbulojë nuk është një akt pastërtie, por një vendim për t'u lënë në harresë. Muzika është një dialog, dhe një dialog kërkon dy palë: atë që flet dhe atë që dëgjon.

HEJZA: Polifonia shqiptare është një nga format më të pasura të bashkë-krijimit vokal në botë, një art ku askush nuk dominon, por të gjithë bashkë-ndërtojnë tingullin. Në këtë kuptim, ajo mund të shihet si një metaforë e fuqishme për një etikë artistike e sociale, ku bashkëpunimi dhe respekti për kolektivin tejkalojnë egon individuale. Në botën e sotme, ku shpesh dominon individualizmi dhe konkurrenca, sa fryma e këtij arti kolektiv nga trashëgimia shqiptare ndikon në mënyrën se si Ju e kuptoni dhe përjetoni artin dhe muzikën?

EDA ZARI: Polifonia shqiptare, po me patjetër! Por, polifonia është një koncept muzikor universal dhe nuk është vetëm një pasuri shqiptare. Polifonia jonë është pjesë e një familjeje më të gjerë muzikore që dëshmon nevojën universale të njeriut për të krijuar dhe për të jetuar tok në

harmoni. Meqë jemi te polifonia; e vërteta qëndron te rrjedha, jo te burimi i veçuar. Zëri solistik me timbrin e tij unik, intonacionin dhe karakterin, është një vlerë në vetvete. Por, kur ky zë kombinohet me të tjerë, lind një dimension i ri. Është ritmi, fryma e një historie më të madhe. Ti dëgjon zërat, por nuk dëgjon një solist. Është një tingull kolektiv. Një melodi e pastër pa ego. Nëse arti ynë është një partiturë, egoja është nota e gabuar. Ajo krijon disonancë. Ajo shkatërron harmoninë. Polifonia e shkrin atë notë, e bën pjesë të një akordi që nuk është as i imi, as i yti. Është thjesht - yni. Nuk ka asnjë dilemë. Muzika dhe arti nuk janë një garë. Ato janë ndërtime. Një kompozim i madh, një moment i përsosur xhaz, nuk është rezultat i një zëri të vetëm, por i shumë zërave që punojnë bashkë. Arti kolektiv nuk është një metaforë. Muzika është themeli.

HEJZA: Çdo artist i vërtetë mbart një dilemë: të qëndrojnë në rrënjë apo të shpërthejnë në degë. A ka ardhur ndonjëherë momenti kur këto rrënjë u janë dukur kufij të patejkalueshëm? Apo, tashmë u janë bërë burim që nuk shterohet kurrë, pavarësisht hapësirave të reja që eksploron?

EDA ZARI: Artisti që ndikon dhe inspiron do të thojë - ai eksploron! Në veshët e mi vetëm xhaz-xhaz, folk-folk, po aq klasik-klasik, është e

pakuptimtë. Më gjej një prej këtyre zhanrave të jetë i "virgjër"! Të gjitha kanë marrë nga rrënjët. Për mua, muzika është një qenie e gjallë. Nuk synoj asgjë më pak se sa të merrem me ruajtjen e traditës, por duke riinterpretuar rrënjën. Ndaj mendoj se rrënjët mund të kthehen në një kufi të patejkalueshëm kur një krijues rri vetëm tek suaza e tradicionalistit ose puristit, jo për hatër të muzikës, por sepse ai njeh vetëm atë formë. E kam menduar dhe e kam shprehur në albumin tim **Statement** me "erëzat e rrënjëve", se thelbi i muzikës nuk është vetëm sipërfaqja, por shija që buron nga thellësia e tokës. Unë nuk mund të krijoj një erë të re pa njohur shijen e tokës ku jam rritur. Them se albumet **"Toka Incognita"** dhe **"Entropy"** me troparet bizantine e dëshmojnë këtë. Shpesh krijuesi qëndron para një dileme abuzive: të jetë një arkeolog i identitetit, i zhytur në rrënjët e tij, apo një gjeolog, që kërkon shtresa të reja? Kjo zgjedhje është fallco. Rrënjët nuk janë burg, por kujtesë kolektive. Siç do të thoshte Smetana, lumi i traditës rrjedh, ai ndërton peizazhe të reja. Ai merr kërkesën estetike të epokës së tij dhe e ruan atë, por në një formë të re.

Kjo analogji shtrihet edhe në muzikën e xhazit që është prej natyre hibride. Ajo lindi nga blues-i, nga ritualet e skllëvërve, por u zhvillua në një gjuhë universale improvizimi.

John Coltrane është një super shembull - ai nuk e braktisi blues-in; ai e shndërroi atë në një argument metafizik mbi lirinë dhe shpirtin. Pra, rrënjët janë strukturë gramatikore. Ai ndërtoi fjali të reja, duke i dhënë zë të vjetrës në një formë të re. Ky nuk është një konflikt, por një simbiozë krijuese. Kur një artist i kupton të dyja, ai mund të krijojë një vepër që është njëkohësisht unike dhe universale.

HEJZA: Zëri nuk është thjesht një instrument teknik, ai është pasqyrimi më i drejtpërdrejtë i botës së brendshme, një urë mes shpirtit dhe hapësirës që na rrethon, një dritare e brendshme përmes së cilës njeriu del drejt botës dhe e thërret atë brenda vetes. Në këtë udhëtim intim dhe shpirtëror me zërin tuaj, cila ka qenë marrëdhënia më thelbësore që keni ndërtuar? Ky zë a ka qenë gjithnjë aleat besnik që Ju ndihmon të shprehni të pathënat dhe të paqartat e shpirtit, apo ndonjëherë e shihni si një reflektim të vështirë, një sfidë që kërkon përballje dhe vetëdije të thellë? Si e kuptoni rolin e zërit si bashkudhëtar në rrugëtimin tuaj artistik dhe njerëzor?

EDA ZARI: Përpara se të këndoj, trupi im bëhet një instrument i tërë. Muskujt e frymëmarrjes, diafragma dhe kordat përgatiten për të lëshuar një valë të brendshme. Kjo është një përgatitje, shpesh e pavetëdijshme, ku trupi fizikisht përgatitet të bëhet një kanal abstrakt deri diku. Në konservator të Këlnit, profesoresha ime e kantos, Natalie U. Kock, përtej kantos dhe formave teknike vokale, ligjëronte edhe mbi aspektin filozofik të zërit. Ajo i referohej Platonit. Ai e shihte muzikën dhe zërin si një mjet për të edukuar shpirtin. Për të zëri ishte një burim që ndikonte drejtpërdrejt në karakterin e njeriut, duke e bërë atë më të drejtë ose më të korruptuar. *Në këtë kuptim, zëri është një instrument etik, por dhe moral.*

Për të njëjtën arsye them se zëri është një mikrokozmos i shpirtit dhe mua me patjetër më shërben si aleat për të shprehur të pathënat, apo të transmetoj sfidat që i krijon tradita, apo të bëj vetë traditën në një melodi të kuptueshme. Po të vërejmë shenjat dhe kuptimet, do të thosha se zëri i artistëve si Cesária Évora, Mercedes Sosa, Billie Holiday, Ella, Montserrat Caballé, Amália Rodrigues, Renata Tebaldi, Mentor Xhemali, Myslym Lela, nuk janë thjesht emetim tingulli, por një "laborator semiotik" ku ndërthuren histori, identitete dhe emocione të pafundme. Këto zëra, në një mënyrë të thellë, shërbejnë si dëshmi të një trashëgimie të ndërlikuar, një mozaik ku shkrihen kultura, dhimbje dhe rezistencë personale.

Një tjetër shembull është vepra "Vocalise" e Rahmaninovit, siç interpretohet me aq gjenialitet nga Anna Moffo. Përtej veprës muzikore, "Vocalise" është një analizë e thellë e rolit të zërit në mungesë të fjalës. Kjo vepër sfidon premisën e komunikimit verbal dhe e ngre zërin në një nivel tjetër, atë të sublimitetit të heshtur.

Ndërkohë që fjala shpesh për mua ndërton murin e kuptimit dhe kufizon emocionin, "Vocalise" është një "film i tingullit" ku narracioni krijohet nga lëvizjet e buta dhe të papërkulshme të zërit. Mungesa e fjalës është një leksion i vërtetë, një liri absolute që i jep zërit fuqinë të jetë thjesht një instrument i ndjenjave.

E nënvizoj - për mua zëri e shndërron "mungesën" në një prani të plotë.

Moffo nuk këndon një histori, por ndërton një hapësirë ku legatoja lidh momente të trishtimit dhe fermata pezullon kohën në një moment melankolie. Ky zë bëhet poezi pa vargje, narrative pa personazhe, një reflektim i thjeshtë i gjendjes njerëzore. Mirëpo, ka momente kur zëri është një reflektim i vështirë, një sfidë që kërkon një përballje. Ai shfaqet si një alter ego, pra "një unë tjetër" ose "një unë i dytë" që ekspozon pasigurinë, duke më detyruar të rritem dhe të mësoj nga vetja. Në këtë dualitet, zëri është qoftë si një mik i ngushtë, qoftë si një mësues me thupër.

Por, marrëdhënia me zërin kuptohet përmes dy dimensioneve kryesore: zëri që këndon (ose tingëllon) dhe zëri që komunikon me fjalë. Wittgenstein shprehej se "kufijtë e gjuhës sime janë kufijtë e botës sime". Kjo nënkupton që përmes fjalës ne ndërtojmë dhe kufizojmë realitetin tonë. Shpesh, fjala mund të plagosë, jo vetëm nga përmbajtja e saj, por edhe nga ngjyra, tonaliteti dhe qëllimi me të cilin thuhet. Një fjalë e vetme mund të ndezë një zjarr urrejtjeje ose të ofrojë ngushëllim të thellë. Duke i parë këto dy pozicione, shohim se zëri nuk është asnjëherë thjesht një mjet, por një refleksion i thellë i ekzistencës. A jemi ne gjithmonë të ndërgjegjshëm për fuqinë e zërit tonë, qoftë kur ai këndon apo kur flet? Rasti i Billie Holiday për mua është një dëshmi e tjetërsimit, një dokument vokal i dhimbjes dhe padrejtësisë. Zëri i saj nuk ishte i përsosur teknikisht, por ishte autentik deri në palcë. Sipas meje, ajo përdori artin e saj si një "kundër - kujtim", duke e transformuar historinë e dhunshme të zezakëve në Amerikë në një gjuhë universale të dhembshurisë dhe dinjitetit. Zëri i saj ishte një akt politik dhe, njëkohësisht, një akt personal që thotë: "Kjo jam unë, kjo është historia ime dhe nuk do të hesht."

Me këtë pretendim dua që zëri im po aq të vazhdojë të kërkojë dhe të ecë, për të qenë një "tekst i hapur", një opus në vazhdim ku çdo notë dhe çdo fjalë krijon kuptim. Në këtë pikë së bashku me dy koleget dhe miket e mia, Elina Duni dhe Linda Rukaj, duket se jemi në të njëjtin ishull: Ajo që këto krijuese bëjnë është të ndërtojnë dhe të shkojnë përtej thjeshtësisë së tingullit, duke ndërtuar një arkitekturë të ndërlikuar të ndjenjave, tingullit, fjalës dhe kujtesës. A nuk është ky thelbi i artit, të shndërrosh një gjendje të brendshme në një formë të kuptueshme, edhe nëse ajo është thellësisht personale?

HEJZA: Emigrimi nuk është vetëm një lëvizje në hapësirë, por një zhvendosje e thellë në ndjeshmëri. Shpesh, ata që largohen (sidomos artistët, krijuesit), e kërkojnë një atdhe jo më në hartë, por në ndjenjë: në gjuhën e trupit, të kujtesës, të artit. Në këtë udhëtim të dyfishtë, fizik dhe shpirtëror, a është bërë muzika për Ju një lloj atdheu tjetër, më i qëndrueshëm se çdo vend gjeografik? Dhe nëse po, çfarë gjuhe flet ky atdhe që jeton brenda zërit tuaj, është një gjuhë kujtese, malli, rezistence apo transformimi?

EDA ZARI: Emigrimi... Ah, migrimi është si të heqësh koren nga plaga e të vendosësh sipër një tatuazh të ri mbi mishin e gjallë. Mirëpo, kjo tregon se emigrimi nuk është një zhdukje, por një transformim me trashëgimi: Ti ke marrë inicialet e vjetra (identitetin dhe atdheun origjinal) dhe i ke përdorur si themeli i tatuazhit të ri (identitetin e ri). Edhe pse mund të mendosh se ke fshirë gjurmët e vjetra duke krijuar një imazh tjetër, e vërteta është se thelbi i së kaluarës ekziston i koduar nën lëkurë, duke e bërë identitetin e ri një rilindje të bazuar në kujtesë, jo një fshirje totale. Para një kohe u ndodha në Arles (në jug të Francës) ku vizitova klinikën ku u trajtua Van Gogh, sot një qendër kulturore - "Espace". Qëndrova në oborrin me muret e verdha dhe harqet blu - një peizazh që ai vetë e pikturoi - më rikujtoi ironinë dhe forcën e tij të jashtëzakonshme.

E ndjeva fort peshën e pyetjes mbi emigracionin, shpirtërore, zhvendosjes për nevojën e një rilindjeje shpirtërore artistike. Ky çast u kthye në një grishje mendimesh thelbësore. Në Arlen Van Gogh jo vetëm që punoi në mënyrë të ethshme, por erdhi me një ëndërr të madhe: të krijonte një koloni artistësh - një lloj "Shtëpie të Verdhë" shpirtërore dhe fizike për artin e ri. Megjithë gjendjen e tij mentale të trazuar, ai kishte një vizion të qartë dhe dëshirë të zjarrtë për të ndërtuar një qendër artistike në Jug. Shtëpia e Verdhë ishte pika zero e kësaj ëndërr të madhe.

Kjo më shtyu të gjej një analogji mes tij dhe meje, si artiste, si grua dhe si njeri në një vend të huaj. Ideja e emigracionit si kërkim për "pikën zero" artistike, ashtu si Van Gogh që la Parisin për të ardhur në Arles dhe për të krijuar një ambient të ri për artin (Shtëpinë e Verdhë), edhe unë u zhvendosa nga Rruga e Kavajës, nga Tirana në një tjetër ambient të ri jetësor dhe artistik, në Düsseldorf. Për mua, ardhja në një vend të ri ishte lëvizja drejt pikës ku unë mund të formësoja të gjithë "filmin e mendjes sime" dhe të zhvilloj vizionin tim artistik, larg kufizimeve dhe diktaturës të mjedisit të mëparshëm. Mirëpo, emigrimi nuk është vetëm një zhvendosje në hartë. Është një arratisje, një lëvizje e thellë brenda shpirtit, një kërkim për një atdhe që nuk ta merr dot asnjë luftë e asnjë ligj. Për mua, muzika nuk është bërë një "lloj" atdheu tjetër. Ajo është atdheu. Është ai shtrati i vjetër, i fortë, që e gjej kudo ku shkoj, në çdo skenë, në çdo natë të vetmuar. Gjithçka tjetër mund të shembet: strukturat e botës së jashtme, besnikëria njerëzore, vendet e caktuara në hartë. Por, zëri - ai është gjeografia e vetme shpirtërore që mbetet. Ai përbën boshtin e palëvizshëm të ekzistencës sime, aty ku shpirti gjithmonë gjen rrugën drejt të urtës, të mirës, të këndshmes dhe kurimit. Zëri jeton brenda zërit tim, që flet disa gjuhë në të njëjtën kohë, si një bisedë me zotin natën vonë: është gjuha e kujtesës. Kjo është gjuha e aromës së shtëpisë që nuk e harron. Kur këndoj, nuk shoh vetëm skenën, por shoh rrugët e vjetra, fytyrat që i kam humbur. Kujtesa nuk është mallëngjim, është lënda e parë nga e cila rindërtoj veten.

Ah, pastaj është gjuha e mallit - Saudadi. Malli është melodia më e trishtë, por edhe më e vërteta. Është zëri i asaj që le pas dhe e di që nuk kthehet më. Por e dini? Malli bëhet rezistencë kur arrin t'i kthesh plagët në art. Por, më e çmuara është gjuha e transformimit, metamorfoza. Kjo është akoma më e rëndësishme.

Në Tiranën time - te rruga Kavajës, 21 dhjetori, isha vetëm një vajzë e vogël, me ëndërra, me kokën mbushur plot "filma-mendjeje". Por në atdheun e muzikës, unë u bëra ajo që jam. Gjuha e zërit tim ma transformon errësirën e migrimit në një dritë farfuri që dua të përhap te të gjithë, po aq dhe te vetja. Kjo është gjuha e triumfit - triumfi që fiton një shpirt kur nuk kishte asgjë tjetër veç zërit. Dhe, në fund, çfarë më duhet një vend gjeografik kur kam zërin? Ai është pasaporta ime, flamuri im, dhe vendi ku unë gjithmonë ndjehem e gjallë për të dhënë dashuri ashtu si të tjerët që mund të kenë

gjetur me patjetër një atdhe të mendimit, filozofisë, filmit, biznesit brenda vetes!

HEJZA: Në art ka gjithmonë një akt rebelimi, kundër harresës, kundër heshtjes, kundër mesatares. Cili ka qenë rebelimi Juaj më i thellë në jetë dhe në art? Dhe, a ndodhin ndonjëherë këto dy rebelime njëkohësisht?

EDA ZARI: Them se nuk ka rëndësi aq shumë se për çfarë ne rebelohemi, por si ky rebelim manifestohet si një mesazh që i shërben shoqërisë, linjës së jetës sonë – dhe po ashtu, krijimtarisë sonë. Për dikë si unë, e zhytur në muzikë, kulturë dhe trashëgimi, rebelimi më i thellë nuk është kurrë dalja me shpatë në brez kundër “sistemit”.

Rebelimi im ka qenë kundër fshirjes, harresës, kundër thjeshtëzimit të së vërtetës dhe kundër aprovimit të së lehtës. Ka qenë dëshira për të mbrojtur dhe ringritur vlerën e thellë të trashëgimisë, artit dhe muzikës, aty ku të tjerët shohin vetëm fragmente të vjetra, heshtje ose rrënoja. Kjo dëshirë merr disa forma. Rebelimi kundër mesatares intelektuale (një rebelim personal) nuk është një akt arrogance, por një akt detyrimi. Të krijosh, të mendosh dhe të kërkosh me ndërlikueshmëri të madhe në një epokë ku lakmohet muzika me dy akorde (soundbites) dhe repeticione të lehta, është rebelim individual, një zgjedhje personale. Është refuzimi për të pranuar se bota mund të shpjegohet me dy fjalë, dy tone dhe një formë. Kjo është varfëri.

Ndërsa rebelimi, sidomos kundër harresës – amnesisë, kjo nuk është aspak personale, është një thirrje sfiduese ndaj dy forcave dominuese të epokës sonë. Dëgjuesin, veçanërisht brezin e ri, e ftoj të hyj thellë, jo vetëm në muzikë, por në mesazhet e harruara të kulturës që kemi lënë pas. Në konferenca kulturore, muzikologjike dhe artistike si dhe shumë festivale ndërkombëtare, kam vëzhguar te francezët, britanikët apo amerikanët - nevoja për të qenë prezent me traditën dhe rrënjët e tyre. Kjo jo vetëm për hatër të marketingut kulturor; ky është një akt i vetë-konfirmimit ekzistencial. Ky nuk është thjesht një shqetësim për ruajtjen e traditës, por për ndërtimin e domethënies në një botë të shpejtë, homogjenizuese.

Në fund të fundit: të jesh i përfaqësuar do të thotë të sjellësh veten (muzikën, kulturën) me vetëdije në tryezën e diskutimit global, duke dëshmuar se e kaluara jote është e vlefshme për të ardhmen. Bie fjala, “Entropy” është rebelimi im i qartë. Është një refuzim për të pranuar se muzika

bizantine me troparet e përkthyer nga Fan S. Noli është një relikte e vdekur. Përkundrazi, është një thirrje për të kuptuar se ky thesar kombëtar nuk ka humbur; ai është gjithmonë i pranishëm dhe i koduar brenda gjuhës sonë shpirtërore dhe tingullore.

Më duhet t’i kthehem shpesh kësaj trashëgimie, sepse aty qëndron pesha dhe thellësia që i mungon kulturës së shpejtë. Pyetjes nëse ndodh rebelimi apo refuzimi i njëkohshëm mes jetës dhe artit? Po, kjo ndodh njëkohësisht – dhe duhet të ndodhë. Kundërshtimi është i njëkohshëm, sepse nuk mund të flasësh me thellësi në art, nëse nuk ke jetuar me thellësi në rebelim. Arti im bëhet zëri i asaj që refuzoj të lejoj të vdesë. Dhe ky rebelim, ky zë thelbësor, është ajo që më jep mua si krijuese prezencë dhe peshë përballë zhurmës shkrirëse të globalizmit. Ky është misioni.

Në fund, rebelimi më i madh i njeriut të kultivuar është të vazhdojë të bëjë pyetje të vështira në një botë që dëshiron vetëm përgjigje të menjëhershme. Kjo është rezistenca që ia vlen. Dikush mund të mos jetë dakord, por kompleksiteti është forma më e lartë e rebelimit sot.

HEJZA: Arti, në fund të fundit, nuk i përket më krijuesit, ai shndërrohet në një entitet që lëviz lirshëm mes shpirttrave të tjerë, duke u bërë jehonë, dritë dhe ndjesi në botën e të tjerëve. Kur zëri Juaj prek ndjenjat më të brendshme të dikujt, kur ngjall lotët e qartësisë, ndez flakën e shpresës apo ndryshon heshtjen e përditshmërisë, si e ndjeni veten në atë moment? A është kjo ajo çka do të thotë të ekzistosh vërtet si artist: të jesh një urë ndërmjet brendësisë tuaj dhe një pafundësie njerëzore që tejkalon çdo formë dhe kohë? A ndjeni se në ato çaste arti humbet pronësinë tuaj, për t’u bërë një frymë e lirë që jeton përtej çdo kufiri, duke sjellë dritë në terrin e përvojës njerëzore?

EDA ZARI: Kur ndjej se zëri im prek dikë thellë, kur shkakton lot apo ngjall shpresë, ndjej se arti ka humbur pronësinë time. Në atë moment, unë nuk jam më krijuesja, por vetëm një dëshmitare e asaj që po ndodh. Kjo është ajo që do të thotë të ekzistosh tamam si artist: të jesh një urë ndërmjet brendësisë tënde dhe një pafundësie njerëzore. Në ato çaste, arti tregon se nuk i përket askujt dhe i përket të gjithëve. Kur zëri godet, kur e prish heshtjen dhe hap atë vrimë, atë lot qartësie te dikush, atëherë puna është bërë.

Kënga është e tyre, është për ata. Është si fryma, si një notë e mbajtur nën korrent, që më në fund largohet. Ajo shkon dhe bëhet entitet, bëhet

jehonë brenda atij tjetrit. Unë jam vetëm kanali që e lejoj atë të dilte. Kur e shoh se ka prekur shpirtin, ndjej vetëm mungesën. Dhe kjo është provë se është bërë diçka e vërtetë. Është bërë art i pastër.

Për çfarë i duhet artistit të rrijë në skenë pas kodës finale? Ky është shpërblimi. Ajo që ndjej është e thjeshtë: Unë kam bërë punën time. Arti nuk është për të shfaqur veten; është për të zhveshur shpirtin dhe për t'i kujtuar tjetrit se nuk është vetëm në këtë luftë. Në atë moment, çdo vuajtje, çdo betejë, merr kuptim. Dhe ajo ndjenjë... ajo vlen më shumë se çdo duartrokitje në botë.

Zëri im është marrëveshja ime me jetën!

POST SCRIPTUM:

Për të transformuar këtë intervistë në një urë të vërtetë për lexuesit, do të më bëhej qejfi që lexuesit të orientoheshin qartë drejt punës sime krijuese duke vendosur lidhje me kanalin tim në YouTube (Eda Zari), rrjetet e mia sociale, platformat e distribucionit digjital të muzikës sime dhe faqen time të internetit www.eda-zari.com. Në këta faqe, ju mund të gjeni projektet, albumet, iniciativat, artikuj, fotografi dhe blogun tim me artikuj mbi kulturën dhe projektet.

Kam kënaqësinë t'ju ftoj të ndiqni podcast-in tim "Muzika Kultura dhe Kujtesa" ("Music Culture and Memory") në Spotify dhe YouTube. Do të ishte e mrekullueshme që lexuesi të orientohet veçanërisht te episodi mbi 10 kolonat zanore të muzikës së filmave, i cili analizon në mënyrë unike muzikën e Hollivudit përkrah asaj të kompozitorëve shqiptarë. Për dashamirët e përvojës haptike të muzikës, ju ftoj të ndiqni udhëtimin e albumit të parë dhe të vetëm shqiptar "Palimpsest" në formatin dopio vinil (disk LP) në ngjyrë oqeanike 180 g, në një edicion të limituar. Dëshiroj po aq të informoj lexuesin rreth angazhimit tim si bartëse e kulturës. Kam ndërrin t'ju informoj mbi veprimtarinë e Fondacionit "KULT 360", të cilin e themelova së fundmi. Puna jonë i dedikohet trashëgimisë kulturore jomateriale. Ne fokusohemi te artistët shqiptarë dhe diasporë, duke i vendosur ata në dialog ndërkulturor dhe duke sjellë të drejtën që çdo individ dhe komunitet të jetë pjesë interaktive e kulturës shqiptare. Shpesh pyes veten: Cili është funksioni real i artit në një shoqëri që aspirojnë drejt demokracisë? Puna jonë - ajo e imja, e kolegëve dhe e komuniteteve me të cilat bashkëpunojmë - synon të thyjë atë që është bërë një dogmë e shpejtë e modernitetit:

ndarja e artit nga detyra shoqërore. Ne kërkojmë të manifestojmë një imazh të Shqipërisë ku kultura funksionon si provë e gjallë e pjekurisë demokratike. Kjo arrihet duke bërë që arti të ndihmojë artin, artistët, njerëzit, dhe më thelbësore, komunitetet e harruara. Sepse, çdo shoqëri matet nga mënyra sesi ajo i trajton margjinat e saj. Kjo është një kërkesë e ndërgjegjshme e qytetarisë. Kur ne përcjellim historinë e vendit - lumenjtë, fushat, malet - përmes këngës, festivaleve, baletit, librit dhe traditave, ne nuk jemi duke bërë vetëm turizëm kulturor. Ne jemi duke treguar potencialin tonë ekzistencial: aftësinë tonë për të festuar jetën. Ne marrim trashëgiminë, atë material të vjetër dhe e veshim me ritmin tonë, duke i dhënë kuptim dhe rezonancë në këtë botë kaotike dhe të zhurmshme.

Kjo është përgjigjja jonë praktike ndaj pyetjes: "Si mund të jetojmë ne, këtu dhe tani, në mënyrë të ndërgjegjshme dhe dinjitoze?" Dhe përgjigja është se ne e bëjmë këtë duke bërë që kultura të jetë e lirë, e përfshirë dhe një forcë aktive në favor të drejtësisë.

Foto: Ergys SHEHU

NGA MURANA TE GURI I NJËJTË

Majlinda Sinani del si një poete që jo vetëm ruan vijimësinë e vargut shqip, por e lartëson atë, duke e bërë një pasqyrë të pasur të ndjenjave njerëzore dhe një dëshmi të fuqisë së fjalës poetike

Nga Mërgim BEKTESHI

Derisa Herakliti e shihte gurin si pjesë të rendit të pandryshueshëm të kozmosit, poetja Majlinda Sinani përçon të njëjtin varg filozofik në librin e saj të dytë, *“...I njëjti gur”* (Shtëpia Botuese Littera, 2025). Ky simbol i njëjtë shfaqet edhe në librin e parë, *Muranë fjalësh*, ku gurët përfaqësonin përvuajtjen, kujtimet dhe analogjitë historike, ndërsa në librin e dytë ata zhvillohen në një dimension më intim e meditativ mbi kohën, mungesën dhe marrëdhëniet njerëzore. Gurët, për poeten, nuk janë thjesht objekte të inorganizuara, por bartin peshën e përjetësisë dhe reflektimit shpirtëror.

Në *Muranë fjalësh*, gurët vijnë si “muranë” që ndërtojnë kujtesën kolektive e personale, duke u bërë metaforë e barrës historike e shpirtërore. Në librin e dytë, gurët shfaqen ndryshe: si shenja të një meditimi të thellë, që lidhet jo vetëm me historinë, por me përjetimin e drejtpërdrejtë të mungesës dhe kalueshmërisë. Në këtë mënyrë, poetja ruan një linjë poetike të pandërprerë, por gjithashtu shpalos një zhvillim të qartë krijues. Libri *“...I njëjti gur”* është i ndarë në dy tufa, të cilat simbolizojnë ndarjen figurative të gurit në dysh, si në kërkimin e thesareve të fshehur në historinë njerëzore. Çdo tufë ka karakterin e vet dhe një fokus tematik të qartë.

I.

Pjesa e parë e librit hapet me një pezullim kohor dhe atmosferë misterit: *“pa e ditë / maj’iemnit / m’i mban pezull stintë”* (fq. 9). Qysh në fillim, poetja ndërton bazën për reflektimin mbi rrjedhën e kohës, humbjen dhe pasigurinë, duke e paraqitur individin si një entitet në pezullim midis së tashmes dhe së shkuarës. Ky pezullim nuk është i rastësishëm: është nisja e një meditimi të gjatë, që përmes vargut të lirë do ta shoqërojë lexuesin

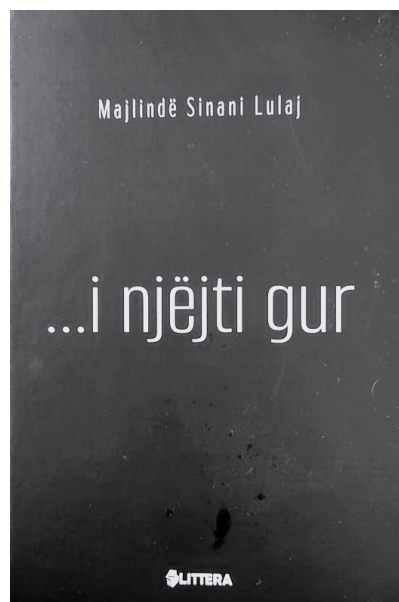
përgjatë gjithë tufës së parë.

Në këtë pjesë, kujtimet dhe përjetimet e brendshme ndërthuren me natyrën dhe universin. Përdorimi i figurave poetike është i thellë dhe preciz; imazhe si: *“ditë t’zbrazuna / si andrrat’pame”* dhe *“avujsh n’xhama / e hidhen n’trastë”* (fq.12), krijojnë një ndjesi boshllëku dhe pritshmërie të humbur.

Poetja ndërton gjithashtu peizazhe ku mungesa njerëzore është absolute: *“mungesa e njerëzores / n’përgjumjen e kohës që untshëm përpinë”* (fq.27). Ky varg e shfaq botën si një realitet të ftohtë, të zbrazët dhe pa shenjë jete, ku *“fjala s’ka cak / as mendja / n’talljet e pafundta”*. Këtu kuptohet se mungesa nuk është vetëm emocionale, por edhe filozofike: një boshllëk që përpin gjithçka, deri edhe fjalën.

Një tjetër poezi domethënëse është *“botë e lamshtë”* (fq.29), ku poetja ndërton një realitet të përmbysur. Simbolet e natyrës e të jetës humbasin kuptimin e zakonshëm dhe lexohen ndryshe, si në një pasqyrë të shtrembëruar: *“kur dheu ik nën kambë / shiu djeg / e ajri vjen randë”*. Këto vargje e shfaqin natyrën si një hapësirë tensioni dhe ankthi, ku busulla përzien drejtimet dhe hëna shfaqet si hark i Artemisë. Poetja na fton ta lexojmë realitetin si një lojë të brishtë shenjash, ku gjithçka është e lëvizshme dhe e përkohshme.

Në tërësi, tufa e parë pasqyron një udhëtim introspektiv, ku poetja ndërthur elemente natyrore, filozofike dhe mitologjike për të krijuar një univers ku koha, kujtesa dhe ndjenjat bashkëprojnë në një rrjedhë të pandërprerë. Këtu kemi një paralelizëm të qartë me *Muranë fjalësh*: në librin e parë gurët dhe fjalët shfaqeshin si simbol i përvuajtjes e i përjetësisë së kujtimeve, ndërsa këtu gurët e kohës dhe kujtesës shndërrohen në elemente introspektive.

II.

Pjesa e dytë fillon me vargjet: *"ndoshta kurrë s'kam me e ditë / a m'rren vjeshta / a m'rrejnë sytë"* (fq.50). Ky fragment e vendos menjëherë tonin e tufës: introspeksion, dyshim, pasiguri mes reales dhe imagjinare. Vjeshta këtu simbolizon ndryshimin dhe kalimin e kohës, ndërsa sytë përfaqësojnë perceptimin e brishtë njerëzor. Në këtë pjesë, poetja përqendrohet më shumë tek mungesa dhe reflektimi shpirtëror. Poezia që i jep titull librit është tregues i qartë: *"mungesa jote / trukohetn'pasqyrë / e bahet vjeshtë"* (fq.57). Këtu shfaqet kontradikta midis zbukurimit dhe humbjes. Mungesa, e cila zakonisht është e hidhur, kthehet në një imazh të pasqyrës, në një vjeshtë që e mbështjell shpirtin me mall e melankoli.

Vargjet e fundit të tufës, që përmbledhin tërë librin, janë ndër më të fuqishmet: *"mungesa jote / grimohet ndryshe / ndër tjera stinë / e n'kalldrëmt'pritjes / m'rrethon si mur / në t'cilin / mesnata / asht gjithmonë i njëjti gur"* (fq.58). Ky fund i jep librit gravitetin e përhershëm të gurit: metafora e qëndrueshmërisë, barrës dhe përjetësisë që nuk ndryshon, pavarësisht stinëve apo përvojave.

Në këtë tufë hasim edhe poezi ku reflektohet mbi marrëdhëniet njerëzore: *"fjalë e heshtun", "kujtime që ngjiten si hije",* apo *"portrete t'hum-bunan'kohë"*. Këto fragmente tregojnë një dialog të brendshëm mes së shkuarës dhe së tashmes, ku mungesa bëhet prani dhe kujtesa merr funksion ngushëllues. Në disa poezi, poetja prek edhe dimensionin mitologjik: *"hana e re / s'shihet ma buzëqeshje / por si i Artemisë hark"* (fq.29). Këtu shfaqet lidhja mes përvojës personale dhe një universi më të gjerë, ku perënditë dhe mitet i japin ngarkesë simbolike emocioneve të përditshme.

III.

Majlinda Sinani përdor dialektin gegë si bazë gjuhësore, duke e pasuruar me shprehje të përditshme të transformuar për efekt poetik: *"m'rren", "n'tëndërmjemen", "m'rrethon", "t'blertën e shikimit"*. Ky përdorim e bën vargun të ndjehet i gjallë, organik dhe i afërt me të folurën popullore, por njëkohësisht i rafinuar për efekt poetik. Stili i saj karakterizohet nga vargje të gjata dhe të lira, shpesh pa shenja pikësimi. Kjo strukturë pasqyron rrjedhën e mendimeve dhe ndjenjave, duke krijuar një atmosferë introspektive. Përdorimi i metaforave, elementeve natyrore dhe mitologjike e ngre poezinë në një nivel filozofik, ku çdo imazh mbart një simbolikë më të gjerë.

Poetja është mjeshtrë në krijimin e imazheve të shtresuara, ku një pamje natyrore bart një kuptim shpirtëror. Për shembull, metafora *"i njëjti gur"* simbolizon qëndrueshmërinë e kujtimeve, por njëkohësisht është edhe metaforë e barrës së përjetshme që njeriu mbart.

IV.

Në *Muranë fjalësh*, gurët e fjalët ndërtojnë një mur simbolik që përfaqëson përvojatjen dhe kujtesën historike. Poezia aty është më shumë e lidhur me dimensionin kolektiv e historik, ku lexuesi ndeshet me analogji që lidhen me identitetin dhe peshën e së kaluarës. Në *"...I njëjti gur"*, poetja zhvendoset drejt një meditimi të brendshëm, më personal. Gurët tashmë nuk janë vetëm metafora e murit apo kujtesës, por bëhen shenja të kohës, mungesës dhe meditimit shpirtëror. Në këtë kuptim, *Muranë fjalësh* duket si një prelud, një epilog i hapur që pret vazhdimin tek libri i dytë. Ndërsa në librin e parë gurët janë kolektivë, të vendosur në një mur fjalësh, në librin e dytë ato shndërrohen në gurë intimë, që lidhen me përjetimin personal dhe emocional. Kjo është arsyeja pse libri i dytë ka një ton më të thellë meditativ dhe melankolik.

V.

"...I njëjti gur" ofron një udhëtim shpirtëror e emocional që lidhet me vetveten, të tjerët dhe kohën. Pjesa e parë ndërton një atmosferë filozofike e meditative mbi rrjedhën e jetës dhe natyrën, ndërsa pjesa e dytë thellohet në mungesën, humbjen dhe marrëdhëniet njerëzore. Poetja përdor figurat poetike, stinët dhe elementet mitologjike për të krijuar një univers poetik të pasur, ku koha, kujtesa dhe ndjenjat ndërthuren në një rrjedhë të pandërprerë reflektimi. Lexuesi përfshihet në një rrugëtim ku përjeton humbjen, mallin dhe shpresën.

Megjithatë, një vërejtje kritike e vogël mund të lidhet me fragmentarizmin e vargjeve. Ndonjëherë lirizmi i tepruar dhe mungesa e pikësimit mund ta bëjnë poezinë më të vështirë për t'u ndjekur nga lexuesi i zakonshëm. Por pikërisht kjo është edhe forca e saj: të kërkojë një lexues aktiv, që e ndjek vargun si një proces meditativ e jo si një shprehje të drejtpërdrejtë. Në fund, Majlinda Sinani del si një poetë që jo vetëm ruan vijimësinë e vargut shqip, por e lartëson atë, duke e bërë një pasqyrë të pasur të ndjenjave njerëzore dhe një dëshmi të fuqisë së fjalës poetike.

SHQIPTARËT NË VEPRËN LETRARE TË IVO ANDRIQIT

Sipas Andriqit, tri elemente janë të rëndësishme për zhbërjen etnike të viseve shqiptare: asimilimi i tyre, mendohet në shqiptarët e katolikë, nxitja e një përplasjeje ndërfetare te shqiptarët dhe shpërngulja e shqiptarëve myslimanë për Turqi

Hysen MATOSHI

Njëri ndër shkrimtarët më të shquar të Ballkanit, fituesi i Nobelit për letërsi më 1961, Ivo Andriq, lëndën për veprat e tij letrare e ka vjelë nga historia dhe nga përjetimet e jetës së tij. Kjo kumtesë është një përpjekje për të identifikuar praninë e shqiptarëve në veprën e Ivo Andriqit, sikurse edhe përgjithësimin lidhur me perceptimin që ua bën shqiptarëve në veprën e tij.

Për këtë qëllim janë marrë në shqyrtim veprat letrare si novela "Udhëtimi i Gjergj Elez Alise", romani "Oborri i mallkuar" dhe veçmas romani historik "Kronika e Travnikut", në të cilat Shqipëria dhe shqiptarët janë në vëmendjen e autorit. Më për së afërmi do të fokusohemi te krahasimi ndërmjet pikëpamjeve të diplomatit dhe politikanit me ato të shkrimtarit dhe intelektualit Ivo Andriq. Kjo më tepër për shkakun se në të kaluarën është menduar se, megjithatë, pikëpamjet politike nuk kanë lëshuar rrënjë edhe në veprën e tij letrare.

Duke folur për mënyrën e të shkruarit dhe veprën letrare Ivo Andriqi, në ceremoninë e pranimimit të çmimit Nobel, gjatë adresimit të pranishmëve, konstatonte: "Mirëpo, në fund të fundit, të gjitha këto janë çështje të teknikës, metodave, shprehive. E tërë kjo gjatë krijimit të një vepre, pak a shumë, është lojë interesante e frymës. Nuk është fare aq e rëndësishme nëse rrëfimtari e përshkruan të tashmen ose të shkuarën, apo nëse guximshëm futet në të ardhmen, ajo që është kryesorja me këtë rast ka të bëjë me frymën me të cilën është frymëzuar tregimi i tij; themelore është porosia të cilën vepra e tij ua transmeton njerëzve. Secili e rrëfen tregimin e tij sipas nevojës vetjake të brendshme, sipas përmasës së rrethanave të

trashëguara, sipas pikëpamjeve të formuara dhe kapacitetit të aftësive të tij shprehëse; secili mban përgjegjësi morale për atë që e tregon dhe secilin duhet lënë që të rrëfejë lirshëm. Mirëpo, në fund, më lejoni të shpreh dëshirën që tregimi, të cilin sot tregimtari ua rrëfen bashkëkohësve të tij, pa marrë parasysh formën ose temën, të mos jetë i helmatisur me urrejtje dhe as i mbytur nga ushtimet e armëve vrastare, veçse të jetë, sa më shumë që është e mundur, i ushqyer nga dashuria dhe i udhëhequr nga çiltërsia e shpirtit të lirë njerëzor. Sepse tregimtari dhe vepra e tij nuk i shërbejnë asnjë gjëje nëse, në një mënyrë apo në një tjetër, nuk i shërbejnë njeriut dhe njerëzimit. Kjo është më e rëndësishmja". Konceptualisht ky tekst është dëshmi e mendjes së hapur, e angazhimit intelektual që botën e percepton si një tërësi. Në të flitet për njeriun dhe njerëzimin, për lirinë dhe ushtimet vrastare të armëve, për dashurinë dhe urrejtjen... Mirëpo, a është mundur që një shkrimtar, një nobelist, një njeri parimor të jetë humanist, të mbajë anën e lirisë, të thërrasë për dashurinë dhe dobinë gjithënjëzore të mesazhit të shkrimtarit dhe njëkohshëm të hartojë elaborat për zhbërjen e një kombi që po la zinte rrugën hegjemonisë dhe ekspansionit serb në Ballkan.

Pra, sipas Andriqi, tri elemente janë të rëndësishme për zhbërjen etnike të viseve shqiptare: asimilimi i tyre, mendohet në shqiptarët e katolikë, nxitja e një përplasjeje ndërfetare te shqiptarët dhe shpërngulja e shqiptarëve myslimanë për Turqi. Krejt këto veprime, për të cilat më 1939 angazhohej Ivo Andriqi, vite më vonë, në diskursin e faktorëve politikë të botës do të njiheshin me togfjalëshin "spastrim etnik", e kundër të cilit

u ngrit e gjithë bota e qytetëruar. Nëse mund të thuhet se duke qenë pjesë e aparatit shtetëror e diplomatik të Mbretërisë Jugosllave, Ivo Andriqi ishte i kushtëzuar që të ndiqte një linjë të caktuar politike, kjo gjë nuk mund të pohohet edhe për pikëpamjet e tij të shfaqura në veprat letrare. Pikërisht këto pikëpamje të shfaqura në krijimtarinë e tij letrare e konfirmojnë konsistencën e tij ideologjike antishqiptare.

Ja si e përshkruan Andriqi mbërritjen e vezirit "të tmerrshëm" Ali Pasha në Travnik, i cili në ndërmarrjen e tij "mizore" për ta shtruar këtë qytet të Bosnjës kishte ndihmën e shqiptarëve: "Veziri i ri po vinte pa ndonji personel nëpunsish, pa içogllanë e harem, "vetëm dhe lakuriq si cubi n'mal", por me një mijë e dyqind Shqiptarë t'armatosun mirë "të rrezikshëm në dukje" dhe dy topa fushe, kurse para tij përhapej fjala se asht gjakpirës i pashfrenueshëm dhe veziri ma i egër në Perandori".

Më tej, i bindur në forcën e kontrastit si mjet më mbresëlënës gjatë përshkrimit, ja se si i përball nobelisti Andriq bukurinë e racës shqiptare nga njëra anë dhe tmerrin që kalte ajo nga ana tjetër: "At dit pranvere hyni në Travnik së pari një aradhë me treqind shqiptarë të vezirit. Në rreshta të gjanë e të drejtë, të gjithë ishin njisoj, si nën pe, e të bukur si vajza. Mbajshin pushkë të shkurta dhe shkelshin me hapa t'imtë dhe tue shikue përpara. Mandej vinte veziri, me një përcjellje të vogël dhe me aradhën e kalorësve. Edhe ata ecshin me një trok të shkurtë funeral, pa shushuritje e thirrje. Para kalit të vezirit, në krye të kortezhit, ecte një deli shumë i madh tue mbajtë me të dy duert një shpatë të madhe çveshun para vehtes. As bashibozukët ma të shfrenuem, as llavat e Çer-kezëve të tërbuem me klithma e të shtime, nuk kishin me e frigsue popullin si ky kortezh i paza dhe i ngathët.

Qysh po at natë u banë arrestimet e zakonshme t'Ebrejëve dhe të njerëzve ma në za... askush nuk paguen aq për t'u lirue sa Ebrejë të dhe askush nuk e përhap frigën nëpër qytet sikurse ata. Edhe Travnikasit, që mbajnë mend gjithçka, panë ndërmjet

mrekullive e përdhunimeve tjera se i përcollën të lidhun me një zinxhir shtatë Atiasë."

Vazhdon Andriqi që të përshkruajë krime të tjera të tmerrshme që i bënin veziri dhe shqiptarët e tij në Travnikun e asokohshëm, nuk ngurron të pohojë se si jo vetëm që shumë koka u prenë nga duart e tyre, por edhe u ngulën në hunj për t'u ekspozuar. Tmerri që ata paskëshin mbjellë në këtë qytet të Bosnjës kishte bërë që sa herë që dilnin në rrugë shqiptarët e vezirit, ato të mbeteshin shkret, askush nuk do të guxonte të dukej në to: "Davilin erdhën me e marrë shqiptarët e vezirit, në rrobe solemne, në kual të mirë. Kaluen nëpër sokaqet e shkreta dhe çarshinë gati të vdekun. Nuk u çel kund derë as nuk u hap kund dritare as nuk u çit kund krye jashtë."

Gjatë kohës së qëndrimit të vezirit dhe të shqiptarëve në Travnik, sipas Andriqit, as gëzimet më nuk përjetoheshin si të tilla: "Por në Travnik atyne ditëve mbretnonte aso skamje dhe mërziqe e frige prej vezirit të ri dhe shqiptarëve të tij, sa nuk kishte kujt me ia komunikue buletinet për fitore."

Një përshkrim i Travnikut, pasi që veziri dhe shqiptarët e kishin braktisur atë, qartëson edhe më tepër pikëpamjet e Andriqit për shqiptarët, të shprehura pikërisht në një vepër letrare, sikundër është romani historik "Kronika e Travnikut" që nga historianët serbë të letërsisë merret si model i llojit. Ai, duke thirrur kujtesën, edhe një herë bën me dije për të keqen më të madhe që mund t'i ngjante ndokujt sot dhe nesër, për dënimin më të tmerrshëm, për shqiptarët: "Veziri kishte shkue me ushtrinë dhe Shqiptarët e vet, por mbas vehtes kishte lanë frigën, të ftohtin e fortë dhe të qëndrueshëm si muri ma i fortë, dhe mendimin për kthimin e tij, që ishte ma i fortë se çdo përcjellje dhe ma i tmerrshëm se çdo dënim."

Ngjashëm i portretizon shqiptarët edhe në vepra të tjera të tij. Bie fjala, në tregimin "Ruga e Gjergj Elez Alisë", shqiptari që e shoqëron heroin e këtij tregimi paraqitet me tiparet më të ulëta njerëzore: i pamoralshëm, dhunues, i dhënë pas pasioneve, enigmatik, zëngjirshëm, me një pamje të papërshtatshme etj. Po në këtë tregim, lidhur me vëllezërit Moriqi, të cilët në kujtesën popullore boshnjake janë rrënjësuar si heronj që kundërshtojnë padrejtësitë e pashait të kohës, për çka edhe vriten prej tij, Ivo Andriqi ofron një version krejtësisht tjetër për karakterin e tyre, për fundin tragjik, për nënën e tyre etj., duke i deni-gruar rëndë dhe duke i krahasuar me kë tjetër përveçse me shqiptarët!

Ndërkaq në romanin "Oborin i mallkuar" Andriqi zë ngoje Shqipërinë. Fabulat e romanit si retrospektivë nis me arrestimin e Fra Petrit në Stamboll nën akuzën se kishte hartuar një raport mbi gjendjen e kishës në Shqipëri dhe të besimtarëve të saj. Pra Shqipëria bëhet sebeb i arrestimit të personazhit kryesor të romanit të tij.

Është më se e qartë se portretizimi i shqiptarëve në veprën e tij letrare është në vijën e qëndrimeve të tij politike për një komb që shihej në sytë e tij dhe jo vetëm të tij si pengesë për hegjemoninë serbe në Ballkan.

Duhet thënë me këtë rast se ka pasur dhe vijon të ketë zëra kritikë në raport me Andriqin, madje edhe nga radhët e bashkëkombësve të tij. Anëtar i Akademisë së Shkencave dhe të Arteve të Serbisë, teologu dhe historiani Stevan Dimitrijeviq, duke mbajtur një qëndrim kritik ndaj veprës nobelistit Ivo Andriqi, thotë: "Veprën e Andriqit e prishin gjuha dhe morali, ndaj për leximin e saj është e nevojshme të kemi nerva fashiste dhe frankiste".

Madje edhe vetë Andriqi, në ndonjë rast, është përballur me dilemat e tij, të cilat i ka shfaqur

publikisht. Në veprën "Shenjat pranë rrugës", ai thotë: "Pozita ime në botë është aq e panatyrshme për aq sa janë në kundërtënie ajo që e mendoj se jam kur ndodhem i vetmuar dhe ajo çfarë bëj dhe çfarë flas kur jam me të tjerët, ashtu që pas çdo kontakti me botën bie si i alivanosur dhe lëngoj në dhimbje e pagjumësi derisa nëpër mua kalojnë, si në reklamën vezulluese, të gjitha fjalët që i kam thënë. Ju më thoni se nuk kam qenë i hapur dhe se mendimet e mia dhe shumicën e ndjenjave të mia personale i kam mbajtur në vetvete, i kam fshehur nga njerëzit me të cilët jetoj. Për këtë më akuzoni, për shkak të shtirjes dhe josinqeritetit. Por ju nuk e dini me çfarë të çmenduri jam përballur në veten time, se sa jam turpëruar nga mësymjet dhe veprimet e tij, të cilat gjithnjë kanë qenë në kundërshtim me atë çfarë kam dashur të jem".

Pavarësisht nga kjo, është patologji letrare e intelektuale që një krijues të nxisë, pa asnjë shkas, urrejtjen ndaj një populli të tërë dhe kjo ndodhte mu në kohën kur ishte së tepërmi e shprehur urrejtja që mbillnin ndaj shqiptarëve shteti jugosllav dhe Kisha Ortodokse Serbe. Një krijues i madh, një kozmopolit i vërtetë letërsie, synimin për t'i takuar botës do të duhej ta manifestonte edhe në kontekstin moral. Në të kundërtën, duke hartuar memorandume për shfarosjen e popujve fqinjë, rrezikon të kthehet, bashkë me vlerat letrare, më parë se në të adhuruarin e brezave të krijuesve letrarë, në një varrezë të moralit dhe të artit të tij. Fatmirësisht shembujt si ky i Andriqit edhe nuk janë aq të shpeshtë. Madje, ka raste kur shkrimtarët, për t'i mbrojtur vlerat e moralit njerëzor, kanë rrezikuar karrierën e tyre letrare dhe edhe vetë qenien fizike. Kujtojmë se si Herman Hese (1877-1962), edhe ky nobelist, për ta sfiduar nazizmin gjerman të viteve 30, kishte lënë Gjermaninë dhe ishte strehuar në Zvicër. Sado që fizikisht kishte qëndruar larg implikimeve në këtë ideologji të mbrapshtë, ai nuk kishte pushuar që, si shkrimtar, shpirtërisht ta luftonte atë. Bie fjala, gjatë periudhës së nazizmit ai kishte marrë rreth 36 000 letra nga kundërshtarët e tij ideologjikë nazistët dhe u kishte bërë po aq përgjigje në përpjekje për t'i qartësuar pikëpamjet e tij lidhur me dëmin e madh që do t'ua sillte nazizmi Gjermanisë dhe gjermanëve. Historia dëshmon se Hese kishte të drejtë, megjithëqë atëbotë ai dukej aq i vetmuar dhe aq i pashpresë. Fundja, Hese e fitoi luftën me të gjithë të çmendurit e asokohshëm të botës, luftë të cilën Andriqi, jo një herë, e humbi në përballje me çmendinë vetjake.

ÇFARË SHKRUAJ KUR SHKRUAJ PËR TË TJERËT

"U afrohem teksteve ashtu siç i afroresh një fytyrë: me shpresën për të njohur diçka të gjallë në to"

Catherine ANDRIEU

Nuk kam dashur kurrë të gjykoj. Doja të kup-toja. Ose më saktë, të afrohesha. Të hyja në atë zonë të brishtë ku një tekst ende merr frymë, përpara se distanca ta ndryshonte. I shkruaj kolonat e mia ndërsa përparon, duke ecur përpara, në një hapësirë të banuar. Çdo tekst më flet me zë të ulët, si një qenie fryma e së cilës ngurron. Kështu që unë dëgjoj. Shtrihem. Dhe shkruaj në mënyrë që ajo të mund të marrë frymë ende.

Nuk lexoj nga larg. Për mua, teksti nuk është një objekt: është një prani. Një lëkurë, një puls, një rrahje brenda heshtjes. Rrëshqas në të pa metodë, i mbartur nga një lloj besimi instiktiv: se diçka thelbësore po thuhet, edhe nëse është në një dridhje të vogël. Hyj në fjalë ashtu siç hyn në ujë të qetë: për të ndjerë se çfarë përmban, çfarë pasqyron, çfarë mbart me vete.

Nuk komentoj: Unë shoqëroj. Qëndroj pranë tekstit, ashtu siç ecën dikush pranë dikujt që nuk kërkon këshilla, por që të dëgjohej. Ajo që kërkoj nuk është ajo që mungon, por ajo që është zgjuar. Gjithmonë, në zemër të fjalisë më të thjeshtë, ka një shkëndijë që i shpëton analizës. Është kjo që përpiqem ta kap - pa e zotëruar, thjesht duke e pranuar. Të shkruarit për të tjerët është një formë njohjeje. Dëgjoj në të gjestin e atij që ka guxuar të flasë. Dhe besoj se ky rrezik, cilido qoftë rezultati i tij i dukshëm, meriton të përqafohet me ndjeshmëri. Çdo tekst lind nga një domosdoshmëri, ndonjëherë sekrete, ndonjëherë e lëkundur, por gjithmonë reale. Jam i lidhur me këtë vend origjine, me këtë burim të brendshëm ku hapen fjalët. Këtu, për mua, banon bukuria: në vetë lëvizjen e një zëri që kërkon veten.

Nuk kam besuar kurrë në kritikën e ftohtë. Pozicioni im nuk është ai i mbingarkesës, por i pranisë. Qëndroj në buzë - midis hijes dhe dritës - në atë vend ku fjalët e tjetrit kryqëzohen me të miam. Leximi bëhet një mënyrë për të dashur pa

u imponuar, për të shoqëruar pa u fshirë. I drejtohem më pak autorit sesa asaj pjese të tij që vazhdon të shkruajë përmes meje. Ndonjëherë më thuhet se unë e bëj gjithçka të bukur. Nuk është kjo. Nuk jap asgjë mbrapsht: Unë zbuloj atë që perceptoj nga drita. Bukuria nuk mund të dekretohet; ajo del në sipërfaqe. Ajo del në pah në vetë brishtësinë e fjalës, në tensionin drejt kuptimit, në dridhjen e fjalës në buzë të vetvetes. Detyra ime nuk është ta thyej atë. Të ruaj atë moment të pezulluar kur teksti ende fryn emocionin e tij të parë.

Çdo kolonë është një takim, dhe ndonjëherë një udhëtim. Unë shkoj atje pa armaturë. Nuk

kërkoj saktësi teorike, por saktësi të zemrës. Ajo që shkruaj nuk është kurrë një vendim: është një përgjigje, një rezonancë. Një tekst më thërret, dhe unë përpiqem të përgjigjem me zërin tim - të përlur, por të singertë. Leximi pastaj bëhet një akt aleance, pothuajse një dialog i heshtur midis dy vetmive.

E di që duke dëgjuar, ne e hollojmë veten pak. Se me butësi, ne e ekspozojmë veten. Por unë nuk di asnjë mënyrë tjetër për të qenë i drejtë. Nuk shkruaj për të interpretuar, shkruaj për të lidhur. Në mënyrë që diçka, në shpërthimin e madh të shpërndarë të zërave, të mbetet së bashku. Kronikat e mia nuk gjykojnë: ato mblidhen. Ato janë yjësi, gjeste mirënjohjeje drejtuar atyre që vazhdojnë të shkruajnë pavarësisht errësirës. Unë nuk kaloj nëpër një tekst: Unë banoj në të. Qëndroj atje për një frymëmarrje, një besnikëri. Zbuloj gjurmë, hezitime, shkëlqime. Pastaj largohem, por diçka brenda meje mbetet atje - në rezonancën

që ka lënë. Dhe diçka prej saj, nga ana tjetër, më ndjek për një kohë të gjatë. Unë besoj thellësisht se bukuria nuk i përket askujt. Ajo kalon. Ajo kalon nëpër tekste, njerëz, gjeste, pa u vendosur. Roli im nuk është ta kap atë, por ta lë të kalojë nëpër mua, e paprekur. Për mua, shkrimi është të qenit ky kalim: t'u ofrosh fjalëve të tjetrit një vend për të pushuar, për një moment, para se të vazhdojnë rrugën e tyre. Dhe kur heshtja bie përsëri, kur nata i mbyll fjalët, mendoj për këtë fjali që shkrova në një parathënie: Faleminderit atyre që rrinë zgjuar. Atyre u drejtohem gjithmonë - atyre që shkruajnë për të qëndruar drejt, atyre që janë ende në kërkim, atyre që shtrijnë dorën në heshtje në errësirë. Të shkruash për ta është t'u bashkohesh atyre. Dhe në këtë gjest, duke rizbuluar pak nga frymëmarrja e botës.

(Nga frëngjishtja Mirela Leka Xhava)

NGA JETA E SHKRIMTARES HANG KANG

“Vegjetaria” ishte romani i parë i Han-it i përkthyer në anglisht. Romani u zgjodh si një nga “10 librat më të mirë të vitit 2016 nga The New York Times Book Review

Xhahid BUSHATI

Shkrimtare koreano-jugore. Nga viti 2007 deri në vitin 2018, dha mësim lëndën ‘Shkrimi krijues’ në Institutin e Arteve të Seulit. Han u bë e njohur ndërkombëtarisht për romanin e saj “Vegjetaria”, i cili ishte romani i parë në gjuhën koreane që fitoi Çmimin Ndërkombëtar ‘Booker’ për letërsi

në vitin 2016. Në vitin 2024, u bë shkrimtarja e parë koreane dhe shkrimtarja e parë femër aziatike që fitoi Çmimin NOBEL në Letërsi.

Han Kang, mban emrin e lumit Han. Lindi më, 27 nëntor 1970 në Gwangju (Koreja e Jugut). Familja e saj shquhet për sfondin e saj letrar. Babai i saj është romancier Han Seung-eon. Vëllai i saj

i madh, Han Dong-rim, është, gjithashtu, romancier, ndërsa vëllai më i vogël është romancier dhe karikaturist.

Në moshën 9-vjeçare, Han u transferua në Suyu-ri në Seul, kur babai i saj la punën e tij të mësimdhënies për t'u bërë shkrimtar me kohë të plotë, katër muaj përpara Kryengritjes së Gwangju, një lëvizje pro-demokracisë që përfundoi në masakrën ushtarake ndaj studentëve dhe civilëve. Ajo, së pari mësoi për masakrën kur ishte 12 vjeçe, pasi zbuloi në shtëpi një album përkujtimor të qarkulluar fshehurazi me fotografi të bëra nga një gazetar gjerman. Ky zbulim ndikoi thellë në pikëpamjen e saj për njerëzimin dhe veprat e saj letrare.

Babai i Hanit luftoi për të përballuar karrierën e tij të shkrimit, gjë që ndikoi negativisht në familjen e tij. Han, më vonë, e përshkroi fëmijërinë e saj si "shumë për një fëmijë të vogël"; megjithatë, rrethimi me libra i jepte ngushëllim. Në vitin 1988, u diplomua nga shkolla e mesme e vajzave Poongmoon, tani Shkolla e mesme 'Poongmoon', ku kishte qenë edhe presidente klase. Në vitin 1993, u diplomua në Universitetin "Yonsei", ku u diplomua në gjuhë dhe letërsi koreane. Në vitin 1998, u regjistrua në Programin Ndërkombëtar të Shkrimit në Universitetin e IOWA-s.

Pas diplomimit në Universitetin Yonsei, Han punoi shkurtimisht si reporter për revistën mujore "Saemteo." Karriera letrare e Han filloi në të njëjtin vit, kur pesë poezitë e saj, duke përfshirë "Winter in Seul", u shfaqën në numrin e revistës "Literature and Society", 1993. Më pas bëri debutimin e saj të trillimeve në vitin e ardhshëm, me emrin Han Kang-hyun, kur tregimi i saj i shkurtër "The Scarlet Anchor" fitoi Konkursin Letrar të Vitit të Ri të mbajtur nga Seul Shinmun. Koleksioni i saj i parë me tregime të shkurtra "A Love of Yeosu" u botua në 1995 dhe tërhoqi vëmendjen e kritikës letrare për strukturën dhe rrëfimin sintetik. Pas publikimit, Han la punën e saj në revistë për t'u fokusuar në shkrimin e letërsisë.

Në vitin 2007, Han botoi librin "Një këngë për ta kënduar qetë", që u shoqërua nga një album muzikor. Në fillim, ajo nuk kishte ndërmend të këndonte, por Han Jeongrim, një muzikant dhe drejtor muzikor, këmbënguli që Han Kang t'i regjistronte vetë këngët. Në të njëjtin vit, filloi punën si pedagoge në Departamentin e Shkrimit kreativ në Institutin e Arteve të Seulit, deri në vitin 2018. Në vitet e saj të kolegjit, Han u fiksua pas një vargu poezie të poetit modernist korean Yi Sang, i cili thoshte: "Unë besoj se njerëzit duhet të jenë bimë."

Akti i pushtimit japonez, i dha frymëzim për të shkruar veprën e saj më të suksesshme "Vegjetariania". Pjesa e dytë e romanit me tre pjesë "Mongol Marku" fitoi Çmimin letrar Yi Sang. Pjesa tjetër e serialit "Pema vegjetariane" dhe "Zjarri" u vonuan për shkak të problemeve kontraktuale.

"Vegjetariania" ishte romani i parë i Han-it i përkthyer në anglisht. Romani u zgjodh si një nga "10 librat më të mirë të vitit 2016 nga The New York Times Book Review. Ndërsa romani "Human Acts" u publikua në janar 2016 nga Portobello Books. Romani i tretë i titulluar "Libri i bardhë" u përfshi në listën e ngushtë për Çmimin Ndërkombëtar Booker 2018 (Një roman autobiografik. Ajo përqendrohet në humbjen e motrës së saj më të madhe, një foshnjë që vdiq dy orë pas lindjes së saj). Kurse romani "Ne nuk ndahemi" u botua në vitin 2021 (Tregon historinë e një shkrimtareje që hulumton kryengritjen e Jeju-s të viteve 1948-1949 dhe ndikimin e saj në familjen e shoqes së saj). Në vitin 2023, ishte romani tjetër i Han-it me titullin "Mësimet Greke", përkthyer nga Deborah Smith dhe E. Yaewon. U quajt: "fjalët janë të pamjaftueshme dhe shumë të fuqishme për t'u zbutur."

"Vegjetariania" u rendit i 49-ti në "100 librat më të mirë të shekullit 21" nga The New York Times, në korrik të vitit 2024. Në këtë vit u nderua me Çmimin NOBEL në Letërsi nga Akademia Suedeze me motivacionin e vlerësimit për "prozën e saj intensive poetike që përballat me traumat historike dhe që ekspozon brishtësinë e jetës njerëzore". Romani "Vegjetariania" u përkthye në gjuhën shqipe nga rusishtja nga botuesi Bujar Hudhri, ONUFRI, Tiranë 2019.

RUDIANI I “ERRËT”

Si një nga poetët më të spikatur të avanguardës së viteve nëntëdhjetë, krijimtaria e Zekthit dallon qysh në fillimet e saj për metaforën e zgjatur, ambivalente dhe asketike, e cila shpesh herë kalon në alegori

Agron TUFA

Është shumë e vështirë të flasësh për poezinë në përgjithësi, por për poezinë e Rudian Zekthit kjo bëhet thujtë e pamundur. Kjo – ngase lypset një gjuhë *tjetër*, e cila të komentojë të pakomentueshmen, proceset e ndërlikuara që shkaktojnë ndërmendjet, aludimet dhe referencat e dendura nga kultura dhe gjenealogjia e saj: lypset të shpikët, siç e dimë, një *mbigjuhë*, e cila të jetë në gjendje të shpjegojë një gjuhë që nuk është gjuha jonë e përditshme, që është dhe s’është ajo gjuhë që njohim. Pra lypset një *metagjuhë* për poezinë, e cila për rastin e poezisë së Zekthit, prapë nuk është ngushëlluese.

Që nga viti 1990 kur botoi ciklin e parë në “Zëri i Rinisë”, kohë që përkon edhe me libërthin

e tij të parë – “Poezi” (Elbasan, 1990) – gjer në përmbledhjen prej 26 poezish-poemtha “Poezi” (“Marin Barleti”, 1995), sikundërse edhe në prozat e tij të shkurtra ose novelëzat didaktike – poezia e Zekthit vetëmse e ka dendësuar atmosferën e mistikës gjuhësore. Është kjo atmosferë që i përjashton lexuesit e sipërfaqshëm, duke ua lënë këtë privilegj vetëm një numri të kufizuar lexuesish, kryesisht poetëve. A nuk është ky një ndër tiparet që i kanë shoqëruar avangardistët në krye të çdo lloj lëvizjeje apo rryme? Avangardizmi i tij përqendrohet kryesisht në procedetë e tij me gjuhën dhe vizionin, duke e radikalizuar procedimin në tre sfera të shprehjes poetike: në formë (sintaksë), përmbajtje (semantikë) dhe pragmatikë (demonstrimi i risisë si gjuhë në

veprim). Kjo e vështirëson komunikimin, po të marrim parasysh se lexuesi ynë vjen prej përvojash leximore jo ekstremale. Si një nga poetët më të spikatur të avanguardës së viteve nëntëdhjetë, krijimtaria e Zekthit dallon qysh në fillimet e saj për metaforën e zgjatur, ambivalente dhe aske-tike, e cila shpesh herë kalon në alegori. Njësia e poezisë së tij bie menjëherë në sy për sintaksën tejet të koklavitur, ndërsa semantikisht ajo është e nginjur përplot asociacione verbale, abstrakte me arketipe të pavetëdijes kolektive, duke krijuar kësisoj, tablo surreale, makthe, nonsense, por edhe mikrodrama lirike, ku të gjitha komponentët – përfshij dhe sendorësinë – bashkëveprojnë sipas një logjike ankthi, vegmi e ëndrre. Maniera stilistike e Zekthit për t'i vënë në një rrafsh të ndërsjelltë veprimi gjësendet e perceptueshme me ato abstrakte e mistifikon kodin komunikativ dhe e bën ligjëratën poetike të ngjashme, herë me fragmentet e teksteve të lashta apokrifike, herë me procedurat verbale të alkimistëve.

Letërsia, ashtu si dhe matematika, është gjuhë – dhe gjuha në vetvete nuk reprezenton asnjë të vërtetë, anipse ajo mund të përftojë mjete për shprehjen e një sasive të panumrt të vërtetash. Prandaj teksti letrar e ka në natyrën e vet tautologjizmin: ai shenjon vetveten. Simboli poetik, në thelb, shenjon vetveten, në lidhje me një veprë të dhënë poetike. Kur e pyesin poetin se çfarë ka dashur të thotë në x element të veprës

së tij, ai gjithnjë duhet të përgjigjet: “domethënia e tij është – të jetë një element i veprës”. Struktura e poemthave të Rudian Zekthit paraqet një ngrehinë të studiuar matematikisht, brenda së cilës kemi lëvizje konceptesh metafizike, herë natyrshëm e herë sforcueshëm, por me synimin për t'u realizuar në një tërësi të vetme ku vizualja dhe verbalja të shenjojnë, sipas Mihail Bahtinit, një *kronotop* të përbashkët. Këtu personazhi kryesor – Gjuha, e ngjashme me gjeometrin K të romanit “Kështjella” të Kafkës, bën çape sizifiane në gjakim për të rrokur të parrokshmen – energjinë ejdosiane të fjalës me derivatet e saj, zigzaket, hijezimet, asociacionet – të gjitha këto, të përllogaritura me një mastrar magjistari: kësodore logjikja me alogjiken identifikojnë njëra-tjetrën në funksion të tërësisë poetike. Ajo që e vështirëson komunikimin e lexuesit e poezisë së Zekthit është shkapërcimi abstrakt alogjik dhe karakteri fragmentar i vargut, i cili bën dendur aludime të brendshme eksplicite me citime, duke i dhënë poezisë ngjyresë të theksuar fantastike.

Së këndejmi shpjegohet dhe fakti që leximi i parë dhe i dytë i teksteve të tij, të lë mbresa të ndryshme; se nën leximin e dytë identifikimi tashmë është i pamundur dhe leximi shndërrohet pashmangshëm në metalexim. Nisur nga këto cilësi të poetikës së tij, më pëlqen ta quaj “Rudiani i errët”, sikundër thonin bashkëkohësit antikë për fragmentet e Heraklitit.

FILLIM PËR FSHATRAT

Nëpër fshatra hyj gjithmonë
i alivanosur. Më godet
ajo lakuriqësi e gjësë së gjelbër
ajo vdekje dhe lindje,
vdekje dhe lindje
e ajrit mbi çati.
më godet në qelizë
ajo trajtë e lashtë e fshatit,
trajtë muresh e degësh,
oxhaqesh, gardhesh e hudhrash
të dala për një çast vetëm
nga kockat e fshatarëve
dhe veglapunët e tyre.
shkretëtira e kërcënuar pezullore
e mesditës më godet,
trishtimi i pruar
i një kopeje dhish-nëna,
fëmijë mes muzgut
që aq pa zor janë pranë dheut
dhe Secili i fortë
rend të kridhet në gjumin e tij
më i sigurtë se kurrë
të kridhet në ringjallje.

RRYMA

Butë-butë, nëpër ajër
m'afrohet nga pas një njeri
me mrekullinë e vet
që i kundërmon deri larg.
Mor' njeri-lule, i mirë,
Dashamirësi im,
falmë që shpinën kaq të bukur e kam,
vertebrashquar, elektrikë!
kur të kthehem fytyrë për fytyrë
do e lë në dorën tënde
përqafimin –
magnetin dikur të madh
sot të coptuar, të verbtë.

PUNË DASHURIE

U ngrita nga gjumi, thashë:
aq sa i do
askush nuk të do.
Është punë titanësh dashuria, lule titanësh,
ata krijojnë rryma të trasha ndjenje,
po s'që aq i fortë e aq i zoti
mos i hyr fare punës së dashurisë –
punës së dhurimit të ndjenjave.
Bie mëngjesi
por ty s'të vjen zor
ta mbash hapur dritën
të dëshmosh për natën.
Dikush u tregua i dobët
pluskon neveria përzier me mall,
qielli i njerëzve që njohim
është jeta e shpirtit tonë.
Më mirë të jepesh pas ideve
se të mallkosh
kur s'ke mall.

VLERA E ÇASTEVE

Atëherë kur unë jetoja çdo çast
me atë që kisha jetuar
dhe tani që rroj çdo çast
me atë që do të vijë
çdo gjë nuk ishte në vendin e vet
por më lart, më dliër, më lirë,
varionte jeta në qiej,
çaste të madhërimit
të shijës së talentit, të dashurisë,
atëherë dhe sot
më lidh me këtë botë
e tashmja që s'ka se si të më pëlqejë
gjersa veç e tashme është
dhe e atëhershme
është thjesht ardhmëri

DORA MORALE

- Ia kam falur Rudit me E -

Dora ndjeu një të mirë
Me lëkurën e saj rënduar nga gishtat
Prej krahut gjer në çastin
Që kisha kohë pa fjetur gjumë.
Dorës iu mblodh rreth vetes
Rëndesa e lëvizjes përballë figurave të mbuluara
Plot me dritë prania e dritës
Bënte të qartë nga skajet në vazhdim vazhdimin.
O, unë do pi ujë
Duke mbajtur freskinë me vete
Pastaj trupin mbështetje në lëkurë
Të mirën e zemrës që prodhon brenga
Për ta mbajtur larg trupin nga zhdukja e
dëshirave fillestare
Për të shmangur një dëmtim të pjesshëm të
vetmisë
Dhe i kushtohemi përhapjes nëpër trup të kufijve
të kohës.
Ajër i mirë për largësitë e ndryshme të pjesëve të
trupit nga
Vetmia
Dritare e lehtë ku shfaqet dashuria pa zhurmë
Lëkura s'ka asnjë kokrrizë pluhuri
E mira e lirshmërisë ku ka kuptim fjala ha
Vetëm kur ha dhëmbët e tu të ëmbël.
Çasti po sfilitet nga ngjashmëria ime me ujin.
Ekziston një sforcim i tillë i rrjedhës së shpjegimit
Dua që gjilpëra që më shpon gishtin të jetë e kuqe
Si djersë fëmije nën një çadër të kaltër
Sa më shumë kohë kalon ngjarja ndjen më
shumë kënaqësi
Ngaqë sa vjen e bëhet më e vogël lumturia.

HORIZONTALISHT

Duke hequr brekët pashë
Në bredhat e kaltër shtresa të gjera
Gjëmimesh. Gomerët hidheshin si susta
Sepse nuk mund të shohësh
Gomerë që hidhen si susta e t'mos të shkojë
Ndërmend që revolen mund ta kishe
Shpikur kur të doje
Nga e para. Gjëmime të ftohta
Si hekura që i prek me vonesë
Kundërpërgjigje ndaj reve
Ku pak më parë s'kishte pluhur.

ZHDUKJA E KËNAQËSISË

Kisha një orë që jetoja larg rrobave të mia
Kur nga ato filloi të rridhte gjak. Një grishje
Të tillë për ta ndjerë veten të përbuzur
Nuk mund ta përballosh -
Këtë mundësi të përzierjes së gjakut me vajin e
rrëshqitshëm.
Në kockat e mia pranvera e ndjente veten bosh
Gjerkur kaq shpejt ranë gjethet
U mbaruan rrobat e zhveshura kurse mishin
Ia dhashë hua vrasjes nga një këngë
Me sipërfaqe të paprekshme. Tani i dukshëm
Është vetëm gjaku im teksa ndjej një përbuzje
Të papërballueshme për mbarimin e këngës.

NGRËNIA E VEZËVE

Zbulova që mund të ha vezë.
Si tru plepash zvarritem në mure duke më prekur
Mua me gjuhë pllaja e fluturave përreth dritës.
Zvarriten në këtë pllajë nën zhuritjen e diellit
Njerëzit dhe djersa e tyre. Natën. Rrathë merkuri
meqë
E ndriçojnë ferrin do të thotë se ka ferr. Zemra
Vendoset në atë pozicion që duke e parë
horizontalisht
Poshtë thoit ta shquash zemrën si naftë sa
mjekra.
Nga veza rrjedh yndyrë e barabartë me
majmërinë
E fluturave të natës deti trashet prej tyre.
Sa u ç'a veza dhoma u zbulurua dhe jashtë
Saj duhet ngrënë. Por dhoma nuk ahahet
Një arë me luledielli ka brenda saj
Dhe rrathë merkuri që ulen ngrihen përgjatë
zhurmës
Së faktit brenda. Për së dyti shohim re të
pambuluara
Nga qartësia më e madhe e gjysmës se e së tërës.
Zbulova që Dhoma
Nuk ahahet por po rritet ritmikiht në pika të
ndryshme
Të vezës. Natën. Nata vrimë nafte në oxhakun e
dheut.
Në formë gjysmëveze çdo gisht i njeriut
Rrethuar nga dritarja dhëmbore e mjekrës. Veza
Si shigjetë e ngul trurin tim aty ku zverdhhet.
Nën këtë qiell të mekanizuar nga shpirtrat
Veç nga rrënoqethja e qenieve të ngjashme me
mua
Kujt ngjarjeje të ardhme i shkoi ndërmend
Që mund të ha vezë të afrohem edhe më me
botën?
Lotët më bien nga sytë si pako me balerina.
Xixëllonjat rrëzojnë trarët e shtëpisë
Duke krijuar përshtypjen se ra zjarr në vezë
Si në shtëpi. Natën. Rrathë merkuri
Ndriçojnë shitjen e shpirtit për pesë aspra...

VAJZA ME GJYSËM FYTYRE

Në kohën kur sytë e mi
Nuk e kishin parë ende
Mendoj se ajo rron edhe tani.
Vajzë vetëm me një gjysmë fytyrë
Me gjysmë tjetër ngjyrë vjollcë
Me dhëmbët e mbuluar nga njëri sup tek tjetri.
Vajzë më e vogël ishte një tjetër
Që hante dhé
Për të zëvendësuar shtatëzaninë e zogjve.
Oxhaku nxirrte tym të palëvizshëm
Si një xham që s'kanë ku t'i ikin
Pamjet që duken përtej tij.
Muzgu mbush si një vreshtë pjesën e hijes
Aq sa më humbi dera
Me të cilën bëja fëmijë
Nën këta zogj të rrallë.
Ç'të kapi syri tani ka qenë dhe
Të fundit ngelën kafshët
Gropa të mbushura me fildish
Reflektuar në lehjen e qenve me mish
Të pangrënshëm në muzg.
Pashë dorën – s'mund të ndahesha nga ajo
Kaq e panatyrshme pranë përhumbe
Së veshkave ndëshkuar nga retë.
Aty ku duhej të vazhdonte fytyra
Dukej dheu sesi s'perëndonte dielli
Këmbët e saj ishin më të gjata se çatitë
Dhe kureshtja ime. Nën këta zogj të rrallë
Koka e mërziut është parajsë
Kur dashuron vajzë me këmbë më të gjata se
dheu
Me ecje të palëvizshme
Që ruhet duke u përbotur nga moti i ngrohtë.
Pranë vajzës tjetër që ha dhé
Me sy të përgjakur nga perëndimi
Çapitej si skifter shtatzënë
S'i mjaftonte dashuria për t'u shkrirë
Me rrjedhën ngjyrë vjollcë të planeteve.

SUBJEKTI X_1977_SH

(FRAGMENT)

Im Zot, ata më thërrasin azilkërkues. Por sistemi l's'më quan njeri - më njeh si "Subjekti X_1977_SH", trashëgimtar i një toke që dikur mbante emrin e gjyshit tim dhe tani njihet si "Zona e riciklimit të mbetjeve urbane, B". Mbaj mend që kur dilja me gjyshin të shëtisja në ato toka, ai më thoshte që të vija veshin mbi to. Sapo veshi im prekte dheun, dëgjoja zëra. Gjyshi me shpjegonte që nëse do isha e vëmendshme toka me tregonte të gjithë emrat e njerëzve që kishin shkelur mbi të, por për dreq kurrë nuk munda të dëgjoj, një emër a fjalë. Si sot, në këtë rrugicë të errët nuk dëgjoj asnjë zë. Ndonjëherë dëgjoj ndonjë fishkëllimë, sinjal mesazhi, por për dreq telefoni shfaq vetëm një ekran të zi, ku ora rri pezull.

Duhet të jetë ndonjë mallkim, s'ka se si. Kam humbur mes mjegullës në rrugën Neachells Lane dhe më duhet medoemos të gjej bankën, Nationwide. Do të thuash që duhet ta gjej vetë, por nuk mundem. Jam një banor i ri në këtë zonë. Veç kësaj, ti më solle në këtë botë kundër dëshirës sime - ndaj më detyrohesh të më ndihmosh. Të kujtohet besoj: unë strukesha në fundin e testikujve të tim eti, dhe u lëshova udhë mijëra vëllezërve e motrave të mi, që u sulën drejt një vrime ku një dritë mjegullore - si kjo e sotmja - i thërriste për në këtë botë. Por unë u tremba. U fsheha. Sepse, për dreq, pikërisht atë ditë - në një paraburgim të një burgu komunist - një derdimen me fytyrë të shpëlarë i kapi tim atë për testikujsh me pinca. Ai nuk donte të tregonte të vërtetën rreth një fjale. Fjala ishte "Nationwide", që ai e shqiptoi rastësisht në gjuhën angleze, i dehur, mes shokësh. Atëherë ndodhi çudia: u nisa drejt sipërfaqes, mu poshtë lëkurës së poshtme të testikujve. E mbaj mend si sot: trupi më përdridhej nga dhimbja. Ulërita. U plandosa përmbys - me orë, ndoshta me ditë të tëra. Që nga ajo ditë, të jam lutur të mos më lëshosh në hojet e nënës sime. Pata frikë. Janë të frikshme skutat e burgjeve, im Zot. Sepse për gjashtë muaj me radhë, im atë lëngoi në një qeli. Një dhimbje e tmerrshme mes këmbëve. Dhe pikërisht ai ind i sëmurë, që nuk i bindej shërimit - më mbante mua pezull të shënjuarin e lënduar, që pas dhjetë e ca vjetësh do të ngjiste në mitrën e sime mëje.

Tani, ajo që më çudit është se pikërisht kjo fjalë - Nationwide - më bën të rrekem nëpër këtë mugë-tirë mjegulle për të gjetur një bankë me të njëjtin emër. Më duhet të marr një kredi, ndaj, im Zot, më jep një shenjë. Mbaj mend që në fshatin tim të lindjes, edhe pse nuk duhej të besonim në ty - ishim vend komunist - nëna ime ndizte një qiri pranë fytyrës sime sa herë përhumbesha në makth dhe zgjohesha duke ulëritur. Ajo thoshte: "Zot, më jep një shenjë", dhe priste ndonjë flutur që të sillej rreth flakës, ndonjë insekt që godiste xhamin, apo ndonjë kërcitje dërrasash në tavan. Ishin këto - sipas saj - shenjat e tua. Gjithë jetën e kam përsëritur këtë fjali. Edhe këtu, në lagjen e vjetër në Wends Field. I kam dhënë rëndësi çdo gjëje që lëvizte: një shpend që ndalonte në parvaz, tundja e një letre të bardhë në erë, kërcitja e një trangu të thatë. Sepse e vetmja mënyrë për të jetuar në këtë vend është të dish të lexosh shenjat - ashtu siç më mësoi ajo. Por, sot, në këtë mjegull pis, në këtë errësirë që qelbet lagështirë, pranë statujës së Lady Wulfrun, nuk shoh asgjë. Bëj para, mbrapa, kthehem anash - por të gjitha udhët më çojnë në të njëjtin vend: një hon i thellë ku nuk dëgjohej asgjë, veç një ulërimë e largët...Një kafshë errësire. Nuk di të them: ujk nga vendi im? Apo dhelpër nga kodrinat përreth? Teksa përtyp këtë dialog të çmendur me Zotin tim, më në fund shquaj siluetën e një gruaje.

Mjegulla nuk ma lejon t'i dalloj fytyrën.

E përshëndes: "Duket qesharake, por kam humbur..."

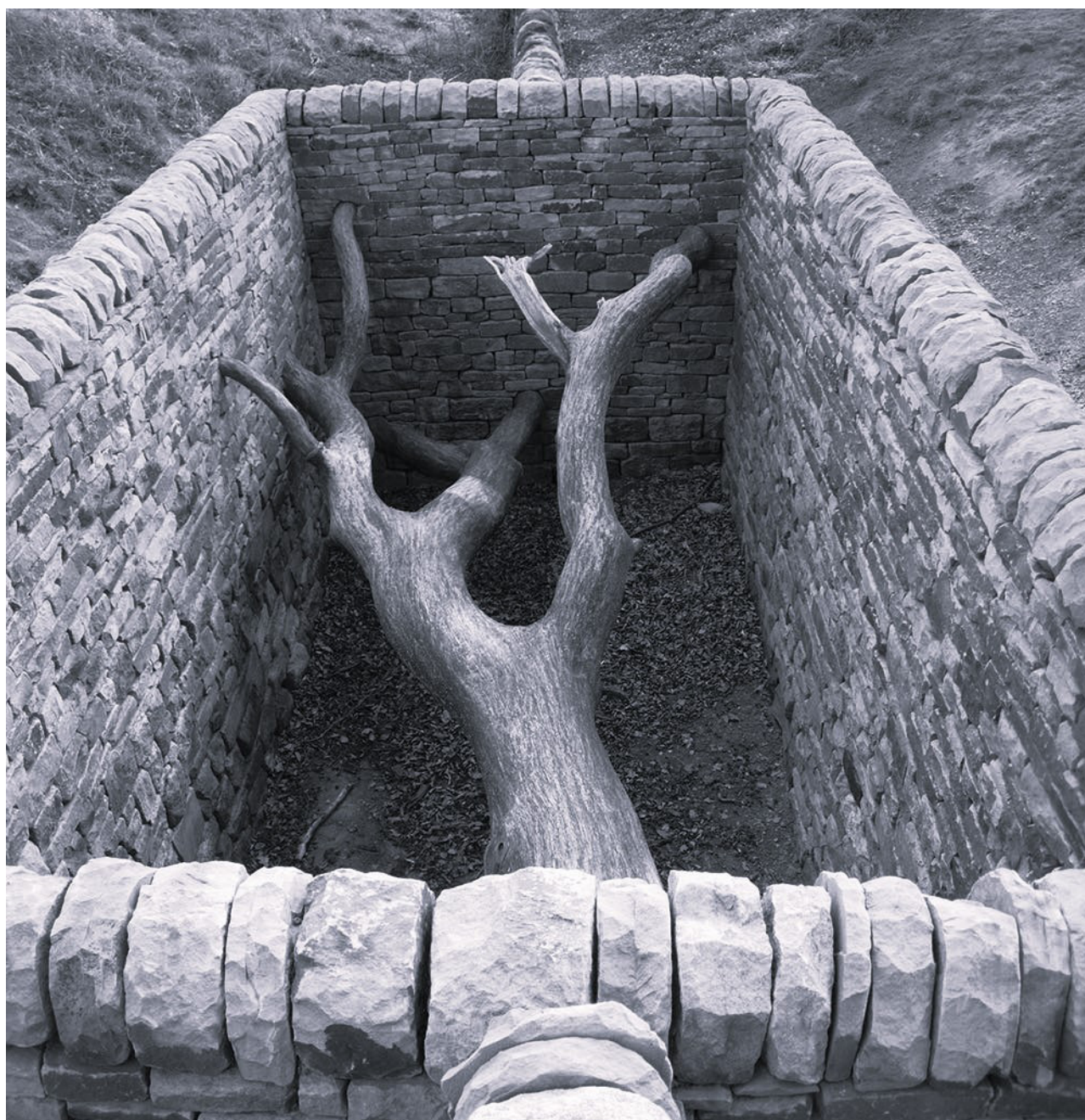
"Më ndiq," më përgjigjet ajo, me një zë që dukej sikur më kishte ndjekur prej kohësh. E ndjej se nuk kam udhë tjetër. Bindem. Kthina ku po më drejtonte ngjante me vathën e xhaxhait tim. Një vathë e errët ku ai mbante kalin, rraqe të vjetra...

"Unë jam në Wolverhampton" - i them vetes - "ç'dreqin më shfaqet kjo skenë e fëmijërisë?"

"Kalo anash atij pellgu," më urdhëron zonja.

"Xhaxhai yt ka kohë pa ngrënë. Erdhi të kremten e kaluar. Nuk e mbajta dot më gjatë. Mban lidhur pas qafës, përmes një zinxhiri një arkë. Bën shumë zhurmë kur ecën, nuk pranon ta heqë..."

"Po fle poshtë urës, por i duhet të zgjohet" Edhe ai është i ftuar nga Lady Wulfrun. Duhet të nënshkruajmë...

"Zonjë," i them me frikë, - "nuk po kuptoj asgjë. Më duhet vetëm të marr një kredi."

Zonja kthen kokën drejt meje dhe më thotë prerë:

"Tani është tepër vonë. Gjyqi ka filluar". E ndjek i frikësuar, por nuk kam zgjidhje tjetër. Kur sosëm në një tunel që mbulohej nga degë bimësh shoh një godinë pa numër, si e fshehur midis dy epokave - mbi një pllakë bronzi shkruhej: "GJYKATA E TOKAVE TË TRANSFERUARA - DEGA E PASAKTËSIVE HISTORIKE".

Në mes të sallonit të saj ndodhej një tryezë. Rreth saj qenë ulur: Lady Wulfrun, xhaxhai dhe një burrë, që herë pas here kollitej. Ndërsa Lady Wulfrun palos kindin prej atlase të pelerinës, xhaxhai

fërkon shenjën që i ka lënë zinxhiri rreth qafës. Ajo që më bie në sy që vështrimi i Lady Wulfrusë, e cila nuk shprehte as mëshirë, as zemërim, veç një lloj harrese të strukturuar, si një ndërtesë që ruan muret, por e ka harruar ç'ka ndodhur brenda. Në mes të tryezës vura re një çekiq argjendi që vënë mbi arkën e vjetër të xhaxhait shkëlqente më tepër. Por, që një shkëlqim acarues që më dëbonte nga kujtimet që më sillte ajo arkë e vjetër, që tani që po e shihja afër më kujtoi që xhaxhai mbante në të gjera me vlerë, që nuk duheshin humbur.

"Karta me dam",- siç shpjegonte ai.

Gjyqin e filloi Zonja Wulfrun, ndërsa unë ndjeja trupin të mpirë mes makthit dhe një realiteti krejt

të çuditshëm, që me grishte ta jetoja gjithsesi.. Ndërsa zonja që më shoqëroi u ul bri meje.

“Si fillim më lejoni t’ju falenderoj Morgan Le Fay, që gjetët Subjektin X_1977_SH. Kishin kohë që e prisnim”. Unë shtanga pas asaj fjalie dhe mund të them që makthit po i zinte vendin një tis revolte. Ç’lidhje kishte kjo magjistare e kohës e mbretit Artur me mua? Armike apo aleate e tij? Ç’dreqin po ndodhte? Kthej kokën nga Morgan Le Fay dhe guxoj e pyes:

“Zonjë, ju më tradhtut? Më thatë se do me ndihnit”.

“Një fill për çdo padrejtësi”, - pëshpëriti ajo, dhe -filloi të tirrte një fije, që nuk e shquaja nëse ishte fije peri apo mjegulle, - indiferente ndaj pyetjes sime.

“Ti kërkon të gjesh bankën, Nationwide, por je keqkuptuar. Banka nuk është një vend ku ruhen paratë. Është vendi ku ruhen fajet - dhe shpërndahen borxhet si trashëgimi”, - theu heshtjen Lady Wulfrun.

“Zonjë, unë nuk po kuptoj asgjë. Nuk kam marr asgjë. As kredi, as tokë, as shpresë. Pse më gjykoni?”

“Sepse nuk more. Sepse nuk firmose. Sepse nuk harrove. Këto janë shkelje”, mu përgjigj.

“Subjekti X_1977_SH, a e pranon që toka ku lindi gjyshi yt është tani pronë e një korporate të regjistruar në Ishujt Kajman?”, më pyet burri. Ndërsa Lady Wulfrun paloste kindet e atlasit.

“Nuk e pranoj as si tokë, as si pronë. Ishte diçka tjetër — ishte lidhja jonë me shpirtin, me botën”, i përgjigjem me një zë që përdridhej në dënesë.

“Zotëri i nderuar, çdo gjë që nuk është e regjistruar, është e harruar. Dhe çdo gjë që nuk mbahet mend, është e jona”, përgjigjet Lady Wulfrun. (qetë, ironikisht): “Në këtë kuti janë dokumentet që nuk i deshën as gjykatat, as historia. Kjo është trashëgimia ime: letra të djegura, vula të zhdukura, Ndaj toka u shit...”, - ndërpret bisedën xhaxhai, që herë pas here i duhet të kruaj vragën e zinxhirëve.

“Kam një arsenal me dokumente të mohuara! - bërtet sërish ai, duke u ngritur nga banka e dëshmitarëve.

Zëri i tij përplasit mbi muret si një goditje në gur.

Pauzë. Një zë pak i ngjirur, por i thellë vjen nga ana e sipërme e sallës.

“Nuk janë vetëm dokumentet që mohohen. Është vetë kujtesa që falsifikohet”

Gjithçka ngrin.

Në galerinë e sipërme të sallës, i mbështetur në një shufër hekuri, qëndron im atë.

Sytë i ka të qetë, por zëri i digjet nga brenda.

“Lady Wurful. Ah, zonjë — zonjë me dorashka të bardha dhe duar që kanë prekur çdo kontratë pa u ndotur kurrë!

Në vendin tim të vjetër gurët ende dinë të flasin më shumë se ministrat. Ndërsa ti je bërë zëdhënësja e një kombi që ka mësuar të heshtë, jo nga urtësia, por nga lodhja. Kështu që duhet ta kuptosh tim bir. Sa për Morgan Le Fay që po tjer rreth tij mjegull, nuk kam çfarë them. Koha do të kërkoj shpagim. Ndaj ju duhet të kuptoni, që im bir vjen nga një lindje e një zonje që u besonte shenjave, dhe e një burri që duroi burgun komunist. Dhe ju e dini shumë mirë që diktatura nuk kthehet me tanke. Ajo vjen në këmbët e lehta të një dite që e lamë të kalojë në heshtje, para falsifikimeve dhe shitjeve në emër të stabilitetit. Lady Wurful vë buzën në gaz dhe me një zë ironizues përgjigjet:

“Dhe ç’tjetër do, zotëri i nderuar, përveç heshtjes? Qetësia sjell investime, harresa rrit besimin. A nuk është më e leverdishme të shesësh tokën për garanci sesa ta mbash për varre me ndjenja të tepërta? Në fund, edhe memoria ka një afat skadence - si çdo mall tjetër që respekton tregun”.

Pas këtyre fjalëve im at godet podin e sipërm të sallës me shufrën e hekurt, saktësisht 7 herë. Një tingull drithërues godet muret e godinës, sa ndjeva se e gjitha do shembej në çast. Kur tingujt i lanë vend një heshtjeje sfilitëse, sa po më merrte frymën, babai shton:

“Kujtova se vdekja më kishte çliruar nga nevoja për të dëshmuar, por ja ku jam, i tërhequr përsëri nga era e një marrëveshjeje që mban aromën e një tradhtie të parfumuar. Toka nuk është vetëm mall - është dëshmi. Dhe dëshmitë nuk shiten, zonjë, përveçse kur gjyqi është farsë dhe historia një dokument që mund të rishkruhet sipas humorit të ditës”.

Lady Wurful (e lehtë, por me një vijë të hollë inati nën zë): Ah, ju të vdekurit... gjithmonë poetë, kurrë praktikë. Mendoni se vendet udhëhiqen me ndjenja? Me fjalë të mëdha që fryhen nëpër epoka dhe e bëjnë popullin të qajë, por jo të hajë? Ne veprojmë, ju vajtoni. Historia, në fund, i mban mend fituesit, jo fantazmat.

Im at (duke u kthyer drejt sallës): Fituesit, po. Por, jo ata që e shesin fitoren për çmimin e parë të harresës.

Dhe kur zëri im të mos dëgjohet më, e kur toka të jetë mbuluar me marrëveshje dhe ndërtim pa

rrënjë —atëherë do ta kuptoni se ç'mungon kur kujtesa largohet pa kthim.

Lady Wulfrun (duke ngritur zërin) godet me çekiç fuqishëm tryezën, sa arka e xhaxhait anohet ne teh.

"Ju kërkoni drejtësi në një gjyq që nuk ka dënime, por ka vetëm arkivim. Dhe arkivimi është më keq se harresa: është fshirja me firmë."

Xhaxhai dhe babai heshtën. Madje një heshtje e gjatë pllakos sallën.

"Subjekti X_1977_SH shpallet i padëgjueshëm për kredi morale.

Zëri mekanik i burrit flet sërish, por tashmë nga një altoparlant:

"Subjekti X_1977_SH, afrohu."

Afrohem duke kërkuar me sy tim at, prej të cilit shquaj vetëm shufrën e hekurt, këmbët, ndërsa fytyrën jo.

"Sipas dosjes, kërkoni azil në këtë vend mbi bazë të persekutimit historik dhe trashëgimisë tokësore. A është e saktë?", pyet burri.

"Kërkoj të më dëgjoni", i përgjigjem me një ton revoltues.

"Ju lutem, përgjigjuni pyetjes", - më urdhëron zëri.

"Është më shumë se kaq. Kërkoj të mos harrohem.", - i ulërij, duke kthyer sytë nga im at.

"Subjekti X_1977_SH, në deklaratën tuaj thuhet se kërkoni kredi nga banka Nationwide, në bazë të një trashëgimie të mbetur në vendin tuaj të origjinës. A mund të na e shpjegoni këtë? Keni tokë në vendin tuaj të lindjes, apo jo?", - pyet sërish burri.

"Po, por sipas xhaxhait qenka shitur dhe sipas tim eti, na qenka harruar. Në emër të stabilitetit., - i përgjigjem burrit.

Në ato çaste dëgjoj zërin e vrazhdë të Morgan Le Fay përsërit sërish fjalinë e çuditshme: "Një fill për çdo padrejtësi"....

Një heshtje e gjatë pllakos dhomën.

"Subjekti X_1977_SH shpallet i padëgjueshëm për kredi morale. Dënimi: të endesh në tokë të huaj me kujtesën që nuk e pranon askush."

Unë nuk di mbase instinktivisht tunda kokën. Mes atij makthi, mpirje, ndihesha disi i lehtësuar, të paktën nuk më dënuan me burg. Por, më dënuan me lirinë për të kujtuar - dhe ajo është më e rëndë se çdo qeli.

Tek përpiqem të mbledh veten, dua t'i flas tim eti, por ai, xhaxhai, Lady Wurful, burri me të zeza largohen nga një dalje e errët e sallës. Dëgjoj vetëm zërin e tim eti që thotë: "Lady Wurful, shpresoj t'ju shoh sërish ne Apel".

"Dhe ç'tjetër do, zotëri i nderuar, përveç heshtjes? Qetësia sjell investime, harresa rrit besimin. A nuk është më e leverdishme të shesësh tokën për garanci sesa ta mbash për varre me ndjenja të tepërta? Në fund, edhe memoria ka një afat skadence - si çdo mall tjetër që respekton tregun".

I shtangur, i pafuqishëm për të nxjerrë një klithmë që digjej thellë në kraharor, vë re që zonja Morgan Le Fay më afrohet.

"Mblijdh veten" - më thotë, "Na duhet të dalim. Edhe pak porta do mbyllet".

Dua t'i ulërij, por nuk mundem. E vetmja gjë që më çliron ato çaste është një zhgrryerje në tokën e lagësht të sallës, në atë tokë të huaj dhe vend të çuditshëm. Bëj lëvizje të çuditshme, si të ndonjë kafshe, dhe ne fund, në mes dënësive, vë veshin mbi dhë. Çuditërisht dëgjoj për herë të parë një zë, një fjalë; i shënuar...

Kthehem vrik t'i tregoj tim eti, por ai është tretur në terrin e daljes së godinës. E tëra rreth meje është ajo rrugicë e lagësht, bri lumit, rreth të cilit hebreu Avraham, që edhe pse çdo ditë e përsërit, nuk do ma kthejë përgjigjen. Ndoshta kështu mbaron çdo histori e kujtesës: me një tokë që s'flet më, e me një njeri që ende vë veshin mbi të - për të dëgjuar emrat që askush s'i mban mend.

Më duhet të kthehem, edhe pse ende nuk jam i qartë nëse hebreut Avraham do t'i dukem i lajthituar apo një kafshë me fytyrë njeriu. Gjithsesi, një tis prej lagështie më mbështillet këmbëve, duke më lënë të kuptoj se si i shënuar do të më duhet të kthehem.

EDGAR DEGAS

DHE ALFABETI I TRUPIT

Degas e përdorte bukur pastelin që e njihte mirë si teknikë, ndërkohë që gjithë piktorët e tjerë parapëlqenin bojën e vajit. Degas e konsideronte pastelin si “një pluhur mbi krahë fluturash”...

Luan RAMA

Doni një Van Gogh, një Gauguin, një Matisse apo Cezane?... Këtu keni dhe klasikët apo neoklasikët, impresionistët dhe post-impresionistët. Mund të zgjidhni: varet nga ju!... Ah, ju pëlqeni Turner, Whistler...? Dhe kështu mund të zgjedhësh pafundësisht diku në një mediatekë, bibliotekë lagjeje dhe të hysh kështu në botën e artistëve të ngjyrës dhe të formës. Nuk kisha parë asnjë ekspozitë restrospektive të Edgar Degas në Paris, por atë e gjen në Musée d'Orsay, buzë Senës. Nëse kaloni kënde, mos harroni ta takoni Edgar Degas (1834-1817). Ai është aty, në një sallë të madhe, ku në gjysmë-errësirë shfaqen plot ngjyra balerinat e tij, tablotë “Klasë dansi”, “Prova dansi”, “Orkestra e Operës”... Balerinat e tij të lumturojnë pasi është poetika e trupit, hiret e trupit që flet me gjuhën e vet: “pas de deux”, “grand écart”, “jeté”, “piqué”, saut de chat”...

Sigurisht, Degas, i cili e adhuronte Baudelaire dhe klithmën e tij për modernitetin (Rimbaud gjithashtu) nuk është vetëm piktor balerinash. Në mesin e karrierës së tij, meqë pëlqente operat dhe ndiqte nganjëherë një opera me dhjetëra herë (brenda shtatë vjetësh ai kishte shkuar 173 herë në opera), në letrën e tij të vizatimit, në pastel apo akuaarel, dhe shpesh të kombinuara, nisën të shfaqen balerinat e tij. Ishin prova, edhe pse vepra të vërteta. Baudelaire atëherë kërkonte modernitetin dhe për dansin shkruante: “*Dansi është një poezi me krahë dhe këmbë, është një lëndë me hirësi të jashtëzakonshme, e animuar dhe e zbukuruar nga lëvizja*”.

Një ditë, Degas i kërkoi një miku të tij të operës: - “Më rezervoni një vend gjatë provave te dansit. Kam bërë kaq shumë vizatime për ato, por asnjëherë nuk i kam parë gjatë provave!

Dhe Degas kishte shkuar në Rue Pelletier, në teatrin që vite më vonë do të digjej, por më pas ai

do t'i shikonte ato në Palais Garnier, në operën e famshme të Parisit. Atë ditë që shkoi, Degas i pa ato realisht atje, në sallën e madhe, me mjeshttrin e dansit që kërkonte të ripërsëritnin lëvizjet. Degas shikonte ato vajza të reja, gati adoleshente, të cilat në mbrëmje ngjishnin shkallët e skenës së teatrit para publikut. Por aty ishte tjetër intimitet. Aty ishte gjesti, krijimi i lëvizjes, ajo që mbe-tej në përfytyrimin e artistit, hiret e trupit, llërët, koka e përkulur, qafa, kofshët, harqet poshtë ijeve, elokuenca e trupit në lëvizje. Ç'mrekulli, trupi që fliste, i cili demonstronte kështu alfabetin e vet

të kuptueshëm edhe për njeriun më të paditur të botës, pasi kështu, me lëvizjet e tij, njeriu ka artikuluar që në zanafillën e botës...

Degas ishte nga ata piktorë që nuk e njohu varfërinë, siç e kishte njohur Van Gogh apo Gauguin. I ati kishte qenë bankier pranë Notre-Dame de la Lorette, në Paris, dhe meqë ai shkonte shpesh atje, figurat e prostitutave që silleshin vërdallë dhe që atje quheshin "lorette-s" i bënë përshtypje dhe ai filloi t'i pikturonte. Gjatë njëzet vjetëve të para si artist, ai ekspozoi veçse një tablo, por hyrja e tij e vërtetë në botën e artit ishte në vitin 1880 kur ekspozoi balerinat e tij në ekspozitën e pestë të impresionistëve në Paris. Mallarmé e përshëndeti ngrohtësisht artin e tij, Huysmans i bëri një kritikë plot lëvdata. Kur pikturonte tablonë e tij *Répétition*, në atelier ishte shfaqur Goncourt, i cili u mrekullua me balerinat e Degas dhe në kthim do të shkruante në ditarin e tij për "ato silueta fantastike të këmbëve të balerinave që zbresin shkallët me ato njolla në një të kuqe të shndritshme mes një reje të bardhë". Ishte hirësia e lëvizjes. Me sa duket ai ishte befasuar nga kapja e gjestit domethënës në lëvizjen e balerinave, këmbë që zbresin e që realisht duken fare pak, por që shfaqin diçka novatore në pikturën e saj kohe, duke i thyer

rregullat e një pikturë akademike. Pra, është kapja e lëvizjes "sur le vif" siç thotë francezi, në çast.

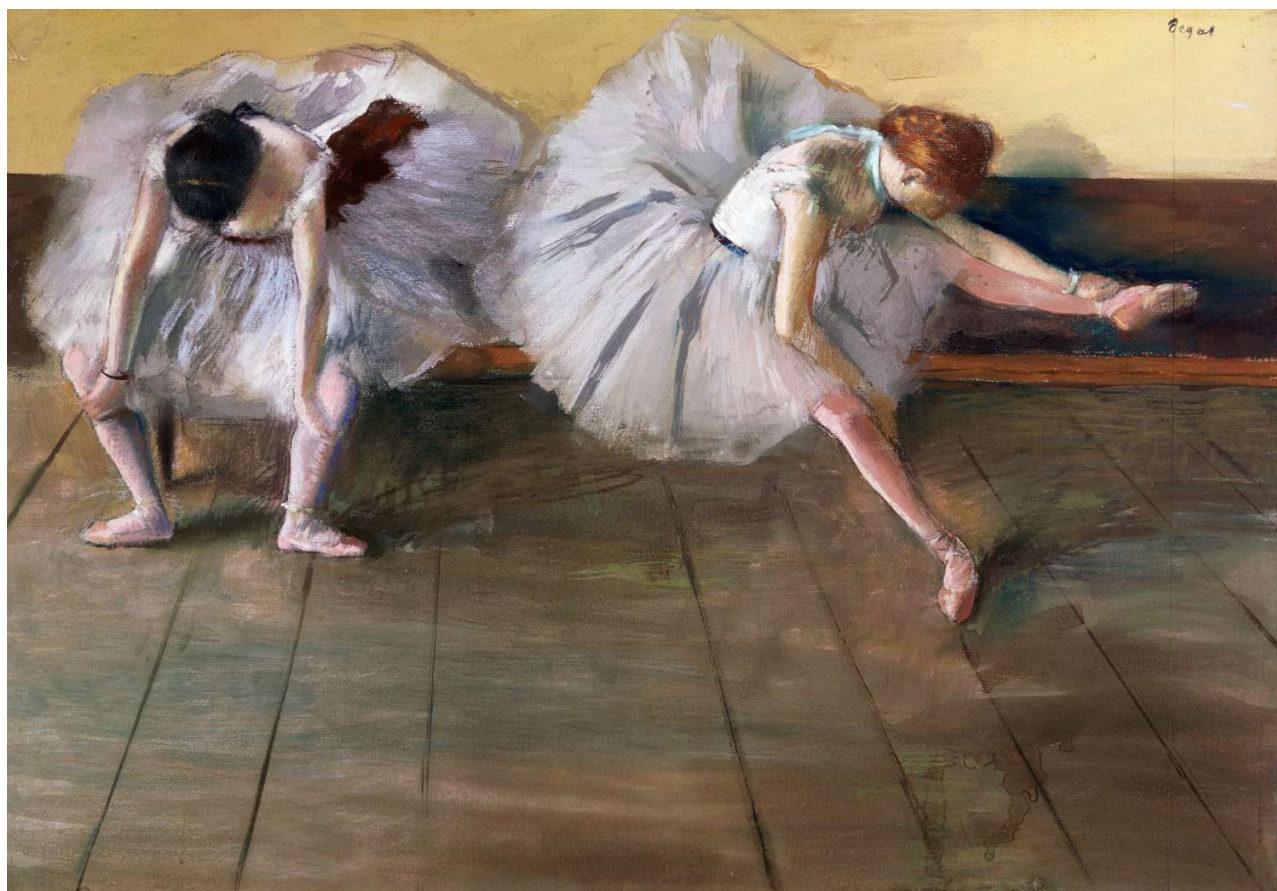
Degas e përdorte bukur pastelin që e njihte mirë si teknikë, ndërkohë që gjithë piktorët e tjerë parapëlqenin bojën e vajit. Degas e konsideronte pastelin si "një pluhur mbi krahë fluturash"... Kështu u krijuan tablotë *Mësimi i baletit*, *Provimi i dansit*, etj. Megjithatë, ai vazhdoi dhe me portretet e grave nëpër kafenetë, klubet e argëtimit, që atë kohë ishin të shumta në Paris, këngëtarët e kabareve, madje dhe larëset e rrobave, gratë që hekurosën etj. Në një letër të tij, Zola i thoshte se kur shkruante romanin *Rougon Macquart*, "isha frymëzuar nga gratë që hekurosnin, rrobalarëset dhe jeta e bulevardëve dhe të kafene-koncerteve që kisha parë në tablotë e tua". Madje, Zola ka përshkruar në faqet e romanit dhe disa nga tablotë e piktorit. Më 1886 ai pikturon një nudo të përkulur në një govatë, duke u larë, në disa variane, lëvizje. Një tjetër nudo ishte *"Ajo që lahet"*. Nudot nganjëherë duken të ashpra, por ato janë të vërteta siç janë në jetë, e mbi të gjitha, në fund të fundit, ato kanë elegancë. Van Gogh e pëlqente shumë artin e Degas dhe e cilësonte atë një "art të fuqishëm".

CAMERA OBSCURA

Në vitin 1875, Degas bleu një aparat fotografik "Estman Kodak number one" dhe ky do të ishte një nga pasionet e tij, pasi që kur ishte sëmure nga prostitutat, ai nuk i donte më femrat fizikisht. Nuk donte të kërleshej e të flinte me ato. Ai donte veç t'i pikturonte. I pëlqente mbi letër, në procesin e rikrijimit të bukurisë femërore në linja dhe ngjyrë. Kështu ai filloi të fotografonte në fillim njerëzit e familjes, pastaj miqtë e tij, si Mallarmé, Renoir, Verhaeren, veten e tij e më pas balerinat apo një nudo e bukur që sapo ka dalë nga banja dhe po fshihet në një kolltuk. Këtë gjendje intime dhe të bukur ai e ka hedhur pastaj në ngjyra. Nga fondi i tij ruhen jo pak fotografi që tregojnë ndjeshmërinë e tij ndaj dritës dhe lëvizjes. Edhe përmes objektivit ai kërkonte të deshifronte lëvizjen e trupit njerëzor, atë çka e rikrijonte pastaj mbi letër. Disa fotografi kanë një poetikë të jashtëzakonshme me gjysmë-hijet dhe nuditetin e tyre. Vallë sepse Degas shkruante poezi, siç tregonte Mallarmé, i cili ia vlerësonte shumë? Paul Valéry që shkante shpesh në atelieren e tij, thotë se ai ka shkruar mbi 20 poezi.

Vitet shkonin dhe Degas vazhdonte ende në kërkimet e tij koloristike me një lloj novatorizmi të habitshëm. Ai po shkante drejt një pleqërie si e Tiziano-s. Pikturonte nudot e tij, balerinat. Tablotë e tij të fundit janë me ngjyra që nuk i ka përdorur më parë: tone të habitshme kanarine, jeshile të çelta; ngjyra rozë fosforeshente, ngjyra ekspresive, ndërkohë që portreti sfumohet gjithnjë e më shumë sa gati bëhet anonim. Kur fliste për ngjyrat e tablove të viteve të fundit ai fliste për një "orgji ngjyrash" aq sa dhe vetë nuk e besonte këtë lloj orgjie, pasi pleksja e ngjyrave ishte e hatashme. Për të s'ka rëndësi portreti, por kapja e lëvizjes dhe dhënia e saj në një dritë të re. Tabloja *Krehja* e vitit 1896 është e gjitha në tone të kuqe dhe ngjyra sikur të përplasen, por ajo nuk të godet, nuk të vret, ajo të pushton menjëherë me një ndjesi gëzimi. Në këtë kohë Degas shihej si një nga prekursorët e modernitetit. Ai shitej shumë në Londër, në Amerikë. Të gjithë nxitonin tashmë të pasuronin galeritë e muzeumet me veprat e tij, tablo ku ai shpesh luan me pastel, guash, karbon, apo duke i kombinuar ato. Një nga tablotë e tij ishte dhe "*Kalorësi i garave i plagosur*" (*Jockey blessé*), ku spikat moderniteti në një jeshile të mrekullueshme. Kalorësi i rënë mbi një lëndinë të gjelbërt, në një flu të mrekullueshme. Një qiell i trazuar dhe trupi i kalorësit me sytë nga qielli. Një gjendje e tensio-

nuar me ngjyra të forta jeshile, me të zezë dhe të bardhë në kontrast. Më 1886, një ekspozitë hapet në New York me 23 tablo të tij, mes të cilave dhe "Mësimi i dansit". Degas tashmë ishte një nga piktorët më në zë të botës. Por, një trisht i madh e kaploi kur i vdiq modelja e tij, Valerie Romi, ajo që kishte pozuar dhe për Gauguin dhe disa piktorë të tjerë. Ai ishte interesuar ta çonin atë në një spital dhe ta shëronin, duke u shkruar miqve të tij: "Duhet të shpëtojmë Hirushen tonë!... Dhe gjithnjë interesohej, pyeste, shkruante: "Ç'bëhet në shtratin 11"? ... A po vuan zonjusha Romi?"... E rrallë kjo marrëdhënie me një modele që nuk i ka më huret e saj, por që i ka lënë te piktori zjarret e shpirtit...

SHUARJA E ARTISTIT

A shuhen artistët? Çfarë mbetet nga ata? Çfarë mbeti nga Mikelanxhelo, nga Goja, Velaskez, El Greco?... Sigurisht ata shuhen fizikisht, por vepra e tyre u mbetet shekujve, dritës njerëzore. Monet ndërkohë kishte vdekur kur Degas kishte shkuar të jetonte në 6, Boulevard Clichy. Më parë kishin vdekur Mallarmé, pastaj Gauguin dhe Pissarro në vitin 1903, më 1906, u shua Cezane. Vetëm vdekje artistësh të mëdhenj. Atëherë ai kishte një kolek-

sion të madh veprash, tablo nga piktorët më në zë që i kishte blerë vitet e fundit, madje donte të krijonte një muze me emrin e tij. Por shpejt një trisht i madh e mbuloi, sytë nuk i shikonin mirë, ngjyrat i dallonte me vështirësi dhe ai më së fundi u dorëzua, nuk donte të pikturonte më. Dilte i vetmuar, meqë doktori i kishte thënë të ecte. Ikte bulevardëve duke bredhur gjithë ditën dhe kthehej në mbrëmje ose të nesërmen. Ngjante si një personazh homerik, i shkëputur nga bota që e rrethonte, ndërkohë që familjarët e tij ziheshin se kush do t'i trashëgonte veprat e tij, duke e detyruar të ndryshonte testamentin. Një herë deshi të shkonte në një manastir të largët dhe të vdiste aty, larg kësaj bote të zhurmshme. Një ditë tjetër mendoi dhe të martohej, meqë kjo jetë beqarie e kishte mërzitur shumë. Dhe ndërkohë, kur ishte shitur koleksioni i pikturave të dikujt dhe tabloja e tij "Danseuses à la barre" u shit 435.000 franga, dikush e kishte parë në fund të sallës tek vështronte i habitur.

- Ç'përshtypje ke që kjo tablo u shit kaq shumë?
- e pyeti një nga ata që e njohu.

- Çudi, - u përgjigj Degas, - unë e shita veçse 500 franga, - dhe ai ishte larguar qetësisht nga salla.

Kur vinte ndonjë admirues ta takonte në shtëpi dhe ai e pyeste për krijimtarinë e tij, Degas i përgjigjej:

- Çfarë? Pikturë? Ah, kjo nuk më intereson më!... Dhe ai shtonte: - Pleqëria është e çuditshme... e habitshme si bëhesh indiferent për gjithçka!"

Një ditë, dramaturgu i famshëm Sacha Guitry po realizonte një film dokumentar për njerëzit e mëdhenj të Francës. Dhe ai shkoi te trokasë në shtëpinë e tij, por guvernanta i mbylli portën:

- Zoti Degas nuk do të shohë më njeri!

Degas kishte dëgjuar që ata po bënin fjalë dhe doli te dera. Kur e pa atë që po i merrej fryma nga shkallët që kishte ngjitur, i tha të ulej një çast. Dhe ai i tregoi pse kishte ardhur, por Degas i ishte përgjigjur:

-Jo, zotëri, dua të më lini rehat në qoshen time.

- Po ju do të jeni krahas Monet, Renoir, Rodin...

- As dua t'i a di! - ishte përgjigjur Degas.

Atëherë Sacha u largua, por u tha operatorëve poshtë të bënin kamerat gati që kur Degas të dilte si zakonisht, ata ta filmonin fshehurazi. Dhe ashtu do të ndodhte... Degas doli me syzet e errta të tij dhe një kapele të vjetër rrasur në kokë, si një njeri i zakonshëm që askush nuk e njihte në rrugë. Kështu, operatorët e filmuan dhe ne kemi sot

imazhin e gjallë të plakut Degas në vitin e fundit të jetës së tij. Gjatë jetës së tij si artist, Degas ekspozoi vetëm një skulpturë, "Balerina e vogël". Por kur ai vdiq, në ateliein e tij u gjetën shumë skulptura të mrekullueshme, balerina, vajza të vogla, kuaj... (si "Cheval au galop", "Cheval cabrant", "Cheval à l'abrevoir", etj). Kishte filluar të bënte skulpturë atëherë kur nuk mund të bënte më pikturën. Më ndryshe ishte me formën, baltën... "Kjo është një punë të verbërisht! - thoshte ai. Skulpturat e tij, një tjetër imazh i artit të këtij artisti.

Modernisti i shekullit XIX Edgar Degas vdiq dëshpërimisht. E vetmja dritë që duhet të ketë parë para se të ketë mbyllur sytë duhet të ketë qenë ajo e balerinave. A thua ende kërcenin në skenën e teatrit, siç i kishte pikturuar ai? Kushedi... Enigmën, Degas e ka marrë me vete, por sidoqoftë, tablotë që shohim sot na sjellin ngazëllimin e piktorit të madh.

Do doja që këtë ngazëllim ta gjeja dhe në tablotë e sprovat e piktorëve, e miqve të mi shqiptarë. Sallat e dansit janë aty. Kush vallë u është afruar?... Edhe trupi ka alfabetin, gjuhën e vet, hirtet e lëvizjes dhe kjo mund t'i frymëzojë, si dikur piktorin Degas...

NUMRI I ARDHSHEM ME 15 NENTOR

HEJZA

31 TETOR, 2025

Kryeredaktor i Hejzës: **Avni Halimi** (avni65halimi@gmail.com)

Editon Produksioni **TAKAT STUDIOS**

Rruga e Kaçanikut nr.208, Shkup, 1000